

577.4

0-86 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

QARSHI MUHANDISLIK IQTISODIYOT INSTITUTI

IJTIMOIIY EKOLOGIYA

(ma'ruzalar to'plami)

577.4
0-86

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

QARSHI MUHANDISLIK IQTISODIYOT INSTITUTI
ATROF MUHIT XIMOYASI VA EKOLOGIYA KAFEDRASI

Otaqulov O'. X.

IJTIMOIIY EKOLOGIYA

(ma'ruzalar to'plami)

Otaqulov O'. X., Ijtimoiy ekologiya (ma'ruzalar to'plami). Qarshi: Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti kichik bosmaxonasi, 2018 yil.

Ma'ruzalar to'plamida ijtimoiy ekologiyaning asosiy tushunchalari hamda hozirgi zamon fan – texnika taraqqiyoti davrida inson, jamiyat va tabiat o'rtasidasi munosabatlar natijasida yuzaga kelayotgan murakkab ekologik muammolar, bu muammolarni xal qilish, atrof muhitni ifloslanishdan saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ko'p jihatdan aholining ekologik madaniyati, ongi va tafakkuriga bevosita bog'liqligi keng yoritilgan.

Ma'ruzalar matni «Ijtimoiy ekologiya» fanini bakalavrlarga o'qitish bo'yicha Oliy va o'rta maxsus ta'limi vazirligining 2016 yil 25 avgustdagi 355-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv dasturiga muvofiq ishlab chiqildi.

Undan talabalar, magistrlar, o'qituvchilar va mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

Sbornik leksiy sostavleno v sootvetstvii s utverjdennoy program moy (prikaz Ministra vysshogo sredne spetsialnogo obrazovaniya № 355 ot 25. 08. 2016 goda) predmeta Sotsialnaya ekologiya (po podgotovke bakalavrov), soderjit osnovnye svedeniya ob osnovnykh ponyatiyax sotsialnoy ekologii, vzaimootnosheniye chelovek-obshchestvo i prirody, mesto i rol cheloveka v ney, sotsialno ekologicheskix zakonax i principax, a takje sotsialno ekologicheskix osnovnax ohrany prirody i ratsionalnogo prirodo polzovaniya.

Prednaznachen dlya studentov, magistrrov i prepodavateley nebiologicheskix spetsialnostey VUZov, kollidzey.

In the collection of lectures are described the main concepts of social ecology, and complex ecological problems by resulting in the attitudes among the human, society and the nature during the development of science and technics, solving these problems, preventing the environment from the pollution, the dependence of effective use of natural resources, to the ecological culture, and thoughts of the population. Thus, the main attention is much paid to increase the knowledge and skills of the youth, especially students, to introduce them with social ecological laws, and to teach deeply the optimization of the attitudes of human and the nature.

The collection of lectures has been prepared by the Standard educational program confirmed by the decree 355, august 25, 2016 of the Ministry of higher and secondary specialized education and by the protocol of the council for educational unions' activity in August 8, 2016. It can be used aspirants, students for master's degree, teachers and specialists.

Taqrizchilar: Xolboev B. M. – Atrof muhit ximoyasi va ekologiya kafedrası mudiri,
t. f. n., dotsent

Xaydarov SH. O. – Viloyat ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish
boshqarması Atrof muhitni ifloslanishini
monitoring qilish va muvfiqlashtirish bo'limi
boshlig'i

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti Ilmiy-uslubiy kengashi (bayon № 6, 1.05.18y)
tomonidan o'quv jarayonida foydalanishga tavsiya etilgan

© Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

M U N D A R I J A

Kirish.....	5
1-ma'ruza Jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar konsepsiyasining moxiyati.....	6
2-ma'ruza Umumiy ekologiyadan Ijtimoiy ekologiyaga	11
3-ma'ruza Ijtimoiy ekologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi.....	16
4-ma'ruza Inson ekologiyasi – ijtimoiy ekologiyaning tabiiy-ilmiy asosi.....	23
5-ma'ruza Xozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida insonning ijtimoiy – biologik va ekologik imkoniyatlarining optimallashtirish.....	29
6-ma'ruza Iqlim o'zgarishining ijtimoiy-ekologik muammolari.....	33
7-ma'ruza Ijtimoiy ekologiyaning mintaqaviy muammolarinig umumiy xarakteristikasi.....	36
8-ma'ruza Markaziy Osiyoda ekologik xavfsizlikni mintaqaviy muammolari.....	40
9-ma'ruza Orol va Orolbo'yi: ijtimoiy-ekologik inqirozning asosiy omillari.....	46
10-ma'ruza Inson salomatligi ijtimoiy –ekologik o'Ichamlarda.....	52
11-ma'ruza Shahar muhitining ijtimoiy-ekologik muammolari.....	54
12-ma'ruza Chiqindilarning ijtimoiy-ekologik muammolari.....	57
13-ma'ruza Barqaror rivojlanish strategiyasi va noosfera konsepsiyasi.....	61
14-ma'ruza Ekologik ta'lim va tarbiya.....	67
15-ma'ruza Barqaror taraqqiyot uchun ta'lim.....	73
16-ma'ruza Inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirishda jamoatchilikni roli.....	77
17-ma'ruza Xozirgi zamon ekologik siyosati: bosqichlari, prinsiplari va yo'nalishlari.....	82
Asosiy atamalar va tushunchalar.....	92
Foydalanilgan adabiyotlar.....	94
Internet manbalari.....	95

KIRISH

XXI asrga kelib, butun dunyo bo'yicha ekologik inqiroz vujudga keldi va bu xolat insoniyatni tashvishga solmoqda. Xozirgi paytda atrof – muhitni muxofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari dolzarbligicha qolmoqda. Xozirgi zamon fan – texnika taraqqiyoti davrida inson, jamiyat va tabiat o'rtasidasi munosabatlar keskinlashmoqda. Natijada murakkab ekologik muammolar kelib chiqmoqda.

Bu muammolarni hal qilish, atrof muhitni ifloslanishdan saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ko'p jixatdan aholining ekologik madaniyati, ongi va tafakkuriga bevosita bog'liqdir. Buning uchun yoshlarni, ayniqsa talabalarni ekologik bilimi va ko'nikmalarini yanada oshirish, ijtimoiy ekologiya qonuniyatlarini ularning ongiga singdirish, inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni optimallashtirish masalalarini o'quv dasturlari orqali ularga etkazish asosiy vazifa hisoblanadi. Bo'lg'usi mutaxassislar tafakkurida barqaror ijtimoiy ekologik dunyoqarashni shakllantirish va ijtimoiy ekologik bilimlarni hayotga tadbiq qilish yo'llari keng tushuntirilishi lozim. Bunda quyidagi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish asosiy e'tiborni qaratish shart: ijtimoiy ekologiya predmeti va vazifalarini, sotsioekotizimlar tushunchasini, biosfera va noosfera haqidagi ta'limotlarni, hozirgi zamon ilmiy texnika taraqqiyotining salbiy ijtimoiy oqibatlarini, ayniqsa atmosferani ifloslanishi, iqlim o'zgarishi, tuproq degradatsiyasi, chiqindilarni paydo bo'lishi, biologik xilma xillikni kamayishi kabi muammolarni sabablarini ko'rsatib berish va ularni oldini olish masalalarini yoritish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ijtimoiy ekologiya fani orqali yoshlar ongida barqaror rivojlanishning ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy yo'nalishlarni to'lig'icha qaror toptirish va ekologik ta'lim tarbiya masalalariga alohida o'rin berish, shu bilan bir qatorda muhim vazifalaridan biri global va mintaqaviy ekologik muammolarni Markaziy Osiyo misolida ko'rsatib berish, mintaqamizdagi ijtimoiy ekologik xavf xatarlarni asosiy yo'nalishlarini yoritib berish va bu muammolarni hal qilishda O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy ekologik siyosatni va bu boradagi ko'p qirrali halqaro hamkorlikni chuqur o'rgatish lozim.

1 – ma'ruza JAMIYAT VA TABIAT O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR KONSEPSIYASI MOHIYATI

Reja:

1. Inson, jamiyat va tabiat.
2. Jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar evolyusiyasi.
3. Ilmiy -texnika taraqqiyotining jamiyat va tabiat o'rtasidagi, inson va atrof muxit o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri.

Tayanch iboralar: jamiyat, tabiat, ekostaz, paleoantrop, parantrop.

Jamiyat va tabiat, inson va yashab turgan muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosi — insoniyatning abadiy muammolaridan biridir. Falsafiy tafakkurning butun tarixi davomida u turlicha hal qilinib kelingan. XVIII asrlarda Fransiya-sotsiologi Monteske o'sha davr uchun xos bo'lgan fikmi olg'a suradi. U «Qonunlar ruxi to'g'risida» nomli asarida jamiyat tabiatga to'la ravishda qaramligi to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, «Iqlimning xukmronligi barcha kuchlardan ustunroqdir», degan shiorni olg'a suradi,

«Kishilik jamiyatining tabiatga qarshi qo'yadigan, kishilar bilan tabiat o'rtasidagi aloqani istisno qiladigan idealistik qarashlarga qarshi o'laroq tabiat bilan inson o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikni asoslash va ko'rsatish muxim ahamiyatga molikdir. Tarixga ikki tomondan qarash mumkin, uni tabiat tarixi va insonlar tarixiga bo'lish mumkin. Biroq har ikki tomon chambarchas bog'liqdir. Insoniyat jamiyati mavjud ekan, tabiat tarixi va insonlar tarixi bir-birini o'zaro quvvatlab turadi.»

Jamiyat va tabiat birligini ta'kidlar ekanmiz, biz uning timsolida ularning moddiy jixatdan birligini tushunamiz, ya'ni ular moddiydir, bir xil kimyoviy moddalardan iboratdir, nazariyada dialektik deb ataluvchi ba'zi bir ob'ektiv (xolis) qonunlarga garchi o'ziga xos shaklda bo'lsa xam buysinadilar.

Jamiyatda ijtimoiy qonunlar bilan birga fizika, kimyo va biologiya qonunlari xam amal qiladi. Bunda inson, jamiyat va tabiatning bir qismi sifatida tavsiflanadi. Insonning jismoniy va ma'naviy hayoti tabiat bilan chambarchas bog'langandir.

Tabiat rivojining maxsuli bo'lmish insoniyat tabiatga tobora ko'p o'z ta'sirini ko'rsatadi, inson faqat har hil o'simlik va hayvonot turlari o'mini o'zgartiribgina qolmay, binobarin ularni shu darajada o'zgartirdiki, uning faoliyati natijalari er sharini umumiy o'limga mahqum bo'lgandagina u bilan birga yo'q bo'lib ketishi mumkin.

SHunday o'zaro, inson nafaqat tabiatni markazi deb biladi, balki o'zini o'rab turgan dunyoni o'zgartiradi, «ijod» qiladi xam. Biroq landshaft, tabiat manzarasini

o'zgartirib yuborgan va koinotgacha chiqa olgan insoniyat xech qachon tabiatdan uzilib ketolmaydi, u xamma vaqt uning bag'rida yashaydi.

Insonning mexnat faoliyati uning tabiatga bo'lgan munosabati asosida yotadi. Inson tabiatga ta'sir ko'rsatar ekan, u mexnat vositalari yordamida tabiiy muhitni o'z muxtojliklari va extiyojlariga moslashtiradi, o'zining ashyolar (predmetlar) asosini yaratadi, o'z xayot faoliyati sharoitlarini qayta ishlab chiqaradi.

Inson bilan tabiat o'rtasidagi inson qo'li bilan yaratilgan, «insoniylashtirilgan» tabiat yuzaga keladi va rivojlanadi. U inson mexnati majmuining o'zaro ta'siri maxsulidir.

SHunday qilib, mexnat paydo bo'lganidan e'tiboran harakat inson shakillanishining xal qiluvchi sharti bo'libgina qolmay, balki tabiatni o'zgartirishning omili ham bo'lib kelgan.

Jamiyat inson hayot faoliyatig tarixiy shakli sifatida xech qachon odamlarning oddiy birlashmasi bo'lgan emas va bo'lmaydi xam. Jamiyat odamlar, ishlab chiqarish, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tashkilotlar o'zaro ta'siridagi murakkab tizimdan iboratdir.

Tabiat rivojining oliy bosqichi bo'lmish jamiyat faqat tabiiy omil negizidagina yashaydi, rivojlanadi va uning tabiiy omili bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'lishi shartdir.

Kelib chiqishi jixatidan tabiat bilan bog'liq bo'lgan jamiyat har xolda tabiatning aloxida qismi sifatida yashaydi va rivojlanadi. Jamiyat materiya harakatining yuqori shaklidir. Mexnat nafaqat insonni tabiatdan ajralib turishini ta'minlaydi, binobarin, uni tabiat bilan qo'shadi «insoniylashgan» tabiat mexnat jarayoni maxsulidir, ya'ni shakllarini o'zgartirish vositasi bilan tabiat inson extiyojlariga moslashtiriladi. Tabiatning ana shu «insoniylashgan» qismi insonsiz mavjud bo'la olmaydi.

Tabiatning tabiiy kuchlari o'zining bebosh harakatlari bilan inson yaratgan narsalarni vayron qiladi. Bu ziddiyat insonning ongli va maqsad sari yo'naltirilgan faoliyati tufayligina «insoniylashgan» tabiat foydasiga hal qilinadi.

Biosferada va boshqa ziddiyatlarni bartaraf eta borib, inson tabiatni juda ulkan miqyosda oqilona o'zgartirish doirasi elementlarini yaratadi.

Mazkur elementlarning miqdori tez ortib bormoqda, tabiatda sifat jixatidan yangi tizimli va tizimlararo yangi bog'lanishlar paydo bo'lmoqda. Tabiiy elementlar, jarayonlar va voqeliklarning stixiyali o'z-o'zidan bo'ladigan o'zaro ta'siri shakllari endilikda insonning ongli faoliyati bilan qadimgi jarayonlar bilan to'ldirilmoqda.

2. Jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar evolyusiyasi.

Ijtimoiy ekologiyaga doir adabiyotlarda jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirini davrlarga bog'lash xususida turli fikrlar mavjud. mualliflarning bir toifasi beshta

davr (bosqich)ni, boshqalari to'rtta, uchinchilari uchta davrni tilga oladilar. Ko'pgina mualliflar davrlarga bo'lishda jamiyat tarixi beshta ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarga bo'linishini asos qilib oladilar. 7

1 Birinchi davr ibtidoiy-jamoa tuzumini o'z ichiga oladi. Bu davr ibtidoiy odamlari oddiy mehnat qurollariga ega edi. U qurollar asosan ovchilik va tirikchilik uchun narsalar to'plashda qo'llanilgan. 8

2 Ikkinchi davr qulchilik ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi bilan bog'liqdir. Bu davr odamga, ishlab chiqarish vositalari va umuman tabiat boyliklariga nisbatan xususiy mulkchilikning paydo bo'lishini, shuningdek, metallardan yasalgan mehnat qurollari yanada rivoj topishi xamda ularni qo'llash doirasi kengayishini o'z ichiga oladi.

3 Uchinchi davri feodalizm ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga to'g'ri keladi. Jamiyatning tabiatga ta'sir o'tkazishi shakllari jixatidan bu davr ikkinchisidan kam farq qiladi. 4 Ikkinchi davr bilan uchinchi davr o'rtasidagii jiddiy farq shundaki, qulchilik shakllarining krepostnoy qaramlik bilan almashishi ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, tabiatni bilish va o'zgartirish uchun yangi imkoniyatlar ochib berdi

5 To'rtinchi davr kapitalistik tuzumni o'z ichiga oladi, mashinalangan ishlab chiqarish paydo bo'lishi, fan va texnikaning zamonaviy sivilizatsiya turli shakllarining gurrakab rivojlanishi bilan bog'liqdir. 6 Jamiyat bilan tabiat o'rtasidagii ziddiyat ancha keskinlashadi, ekologik bo'xron (krisis) xavfi ro'y-rost voqelikka aylanadi. Biosfera boyliklari chek-chegarasiz va bitmas-tuganmasligi to'g'risidagi gaplar chippakka chiqadi.

7 Beshinchi davrini sotsialistik tizim paydo bo'lishiga bog'lashadi. Bu davrning birinchi bosqichi tabiatdan foydalanishning kapitalistik va sotsialistik tizimlari amal qilishi bilan tavsiflanadi. 8 Bu tizimlar nafaqat «inson — jamiyat» munosabatlari tamoyili bo'yicha, balki «jamiyat — tabiat» munosabatlari tamoyili bo'yicha xam bir-biriga qarama-qarshidir.

9 Sivilizatsiya — bu tabiat maxsulotlariga ishlov berishni yanada egallash davri, asl ma'noda sanoat va moxirlik davridir. 10

11 Neogen davri Er yuzida neantrop yoki Homo sapiens (ongli odam)ning paydo bo'lishiga to'g'ri keladi. Xozirgi zamon antropologiya va arxeologiya tadqiqotlari ma'lumotlariga ko'ra bu 30—40 ming yil ilgari sodir bo'lgan. 12 Bungacha insoniyatning uzoq davom etgan tashkil topish tarixi bo'lgan. U ko'pchilik antropologlarning hisoblashlaricha bundan 1 —1,5 mln. yil muqaddam paydo bo'lgan paleoantrop (tik turadigan odam) davridan boshlanadi.

Bir qator olimlar, ayniqsa arxeologlar insoniyat evolyusiyasi boshlanishini oldingi jamiyat bilan tabiat o'rtasidagii biogen yoki moslashish davrining keyingi

shakl — parantrop, yoki (uquvli odam) bilan bog'lashadi. Bunday odam dastlabki sun'iy qurollarni yarata olgan va 2—3 mln yil ilgari yashagan.

Ba'zi bir tadqiqotchilar tabiatdan o'ziniki o'zaro foydalanish davrini ikki bosqichga ajratadilar: ibtidoiy odamlar orasida tabiatning tayyor maxsulotlarini to'plash ustun bo'lgan bosqich; ovchilik va baliqchilik hisobiga tirikchilik vositalarini qo'lga kiritish ustun bo'lgan bosqich.

Ushbu bosqichlarida paydo bo'lgan ziddiyat yangi, texnogen davrining pishib etilishiga olib keldi. Bu o'zlashtiruvchi odamdan chorvachilik va dexqonchilik bilan shug'ullanuvchi odamga asta-sekin o'tishda namoyon bo'ldi. Boshlanishida o'zgaruvchan tamoyilga ega bo'lgan bu o'tish zarur hayot vositalarini qo'lga kiritishda faqat yordamchi rolnigina uynagan.

Texnika davrini tavsiflar ekan, G. V. Platonov bu davming agrar bosqichini ajratib ko'rsatadi. Mazkur bosqichda tabiat kuchlari bilan kurashda jamiyatning axvoli biogen davriga nisbatan mustaxkamlanadi, inson tomonidan tabiatga etkaziladigan zarar jiddiy ravishda o'sadi.

Feodalizm sharoitlarida jamiyatning tabiatga munosabati taxminan qulchilik tuzumidagidek bo'lgan. SHuning uchun xam jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri tarixini davrlarga bo'lish muammolariga talluqli tadqiqotlarning ko'pchiligida har ikkala ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ekologik jixatdan jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri tarixining bitta, ya'ni agrar bosqichiga kiritilgan.

3. Ilmiy -texnika taraqqiyotining jamiyat va tabiat o'rtasidagi, inson va atrof muxit o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri.

Fan-texnika taraqqiyoti atrofimizni o'rab turgan tabiatga ijtimoiy ta'sirning kuchayishi tabiatning jamiyatga ta'siri kuchayishiga olib kelishini (qayta aloqa) yaqqol ko'rsatmoqda. Ishlab chiqarish jarayonlarining ro'y berayotgan jadallashuvi halq ho'jaligiga tobora o'sib boruvchi miqdorlarda tabiat boyliklarini jalb qilinishini taqozo etadi. Bu bilvosita jamiyatning tabiatga qaram bo'lishini kuchaytiradi. Bu borada F. Engels shunday deb yozgan edi: "Biz tabiat ustidan katta g'alaba qozonyapmiz deb o'ta maqtanmaylik, chunki har bir bunday g'alaba uchun tabiat bizdan o'ch oladi"

XXI asming boshlariga kelib insoniyat energetika boyliklarini ming barobar ko'paytirdi, bu esa unga tabiatga jiddiy va oqibatlari uzoqqa cho'ziladigan ta'sir o'tkazish imkonini berdi. Fan-texnika taraqqiyoti davomida bu ko'rsatkichlar yana xam o'sib boradi. Rivojlangan mamlakatlarda tovarlar va xizmatlarning umumiy xajmi endilikda har 15 yilda ikki barobarga ortmoqda. SHunga muvofiq ravishda atmosferani, suv xavzalarini, tuproqni ifloslantiradigan xo'jalik faoliyati chiqindilari miqdori xam ikki baravar oshmokda.

Ishlab chiqarish tabiatdan 100 shartli birlikni oladida, uning 3- 4 qismidan foydalanadi xalos. Qolgani esa ifloslangan modda va chiqindilar ko'rinishida

atrof-muhitga chiqarib tashlanadi. Rivojlangan mamlakatlarda tabiatdan har yili jon boshiga 30 tonna modda chiqarib olinadi, shundan ayrim xollarda 1 - 1.5 foizgina insonning ehtiyoji uchun kerakli bo'lgan maxsulotlarga, qolganlari esa tabiat uchun o'ta zararli bo'lgan toksik moddarga aylanadi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotii quydagi natijalarga olib keladi:

1. Biosferaning funksiyasi tezlashadi, to'g'rirog'i uning jarayonlari intensivlashadi;

2. Biosferaning funksiyasiga materiyaning va energiyaning yangi turlari kiritiladi, ular tabiatda (tabiiy) uchramaydi;

3. Tabiiy kuchlar va qonuniyatlar yangi pog'onalardagi yo'nalish kuchlariga ega bo'ladi.

4. Biosferaning rivojlanishini baxolaganda jamiyatning biosferga salbiy ta'sirini quydagi bosqichlarni ko'rsatish mumkin:

Birinchi bosqich- jamiyatning biosferaga shunday ta'siri bo'lib, unda tabiat bunday ta'sirni engib o'tadi va ekostaz doirasida to'xtata olish imkoniyatlariga ega bo'ladi, yangilanish funksiyasi buzilmaydi;

Ikkinchi bosqich- biosferaning o'zgarishi shu qadar kuchli ko'lamda bo'ladiki, biosfera jamiyat bilan ekostaz xolatida bo'la olmaydi, uning dinamik muvozanati tubdan o'zgaradi va Er yuzida tirik organizmlarni shu jumladan insonni yashab qolishi xavf ostida qoladi.

Uchinchi bosqich- Ushbu bosqichda jamiyat o'zining tabiat bilan munosabatlarini optimallashtirish asosida ekologik inqirozdan chiqishni yo'lini topadi yoki, xalokat yuzasiga keladi. Ikkinchi variant nafaqat mantiqiy mumkin, balki amalda yaqinlashib kelayotgan xavf-xatardir.

Nazorat savollari

1. Jamiyat va tabiat munosabatlarini izohlang?
2. "Insoniyashtirilgan" tabiat deganda nima tushuniladi?
3. Inson evolyusiyasi va uni tabiat bilan munosabatlarini izohlang?
4. Jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar evolyusiyasini tushuntiring?
5. Ilmiy-texnika taraqqiyotining jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri?
6. Ishlab chiqarishning atrof muhitga ta'siri?
7. Ilmiy-texnika taraqqiyotining bosqichlarini izohlang?
8. Jamiyat va tabiat, inson va yashab turgan muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosini izohlang?
9. Jamiyatning tabiatga salbiy ta'siri?
10. Jamiyat tomonidan tabiatni ifloslantirishning oqibatlarini?

2 – ma'ruza UMUMIY EKOLOGIYADAN IJTIMOIIY EKOLOGIYAGA

Reja:

1. Ekologiya va Ijtimoiy ekologiyaning o'zaro bog'liqligi.
2. Organizmlarning atrof muxit omillariga moslashuvi (adaptatsiyasi).
3. Ekologiyaning ijtimoiy ekologik muammolarni hal qilishdagi roli.

Tayanch iboralar :ekologik ekspertiza, ekologik sertifikatlash va standartlashtirish, adaptatsiya, gigrofill, mezofill, kserofill, evriterm, stenoterm, morfologik, fiziologik

1. Ekologiya va Ijtimoiy ekologiyaning o'zaro bog'liqligi.

Mamlakatimizning barqaror rivojlanishi, aholi hayoti farovonligi hamda salomatligi, shuningdek, ekologik xavfsizlik, tabiiy ekotizimlar va atrof muhitning munosib sifatini saqlab turish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va uni qayta tiklash orqali kafolatlanishi mumkin.

Bugungi kunda mamlakatimizda atrof-muhitni, inson sog'lig'ini muhofaza qilish sohasida salmoqli ishlar amalga oshirilayotganligini alohida qayd etish zarur. Tabiiy resurslarni tiklash va ulardan oqilona foydalanish, sof tabiiy muhitni hozirgi va kelajak avlodlar uchun saqlash ekologiyaning muhim vazifalaridan hisoblanadi..

Ekologik muammolar butun insoniyatning hayot-mamotini belgilovchi umumbashariy muammoga aylanganligi, uning chegara bilmasligi ko'pchilikka ayon. SHunday ekan, buni o'z vaqtida anglash, sayyoramizda insoniyatning bugungi va kelajak avlodi sog'lom muhitda yashashi uchun tabiatni, uning ne'matlarini asrab-avaylashni ijtimoiy ahamiyatini chuqur tahlil qilish ekologiya va ijtimoiy ekologiyaning asosiy masalasidir. Inson xo'jalik faoliyatini oqilona tashkil etish va boshqarishda tabiat qonunlarini bilish, uni hisobga olish hamda unga amal qilish har bir mintaqadagi ekologik holatning eng muhim ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi va ekologik zararli faoliyatga yo'l qo'ymaslik uchun xizmat qiladi.

Bu esa atrof muhit muhofazasiga aholining keng qatlamlarini jalb qilish, muhofaza tadbirlarni rejalashtirishda, atrof muhitga bo'lgan inson ta'sirining aniq me'yorlarini belgilashda, hududlarni ekologik rayonlashtirishda, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy vositalarini qo'llashda, ekologik ekspertiza o'tkazishda, ekologik sertifikatlash va standartlashtirishda, ekologik toza, chiqindisiz (kam chiqitli) texnologiyalarni joriy etishda, qayta tiklanuvchi energiya manbaalaridan foydalanishda va boshqa sohalarida ijtimoiy mexanizmlarni tatbiq etish muhim ahamiyatga egadir.

Faqat tabiiy ekologik tizimni muhofaza qilish, atrof muhit holatini va sifatini belgilab qo'yilgan talablar darajasida saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sharoitidagina O'zbekistonning barqaror rivojlanishini, milliy

xavfsizlikning bir qismi bo'lgan ekologik xavfsizlikni, aholining yuqori darajada turmush kechirishi va salomatligini ta'minlash mumkin.

Bu jarayonni to'g'ri yo'naltirib borishda yuzaga keladigan murakkab ijtimoiy - ekologik munosabatlarni hal etishda ekologik tafakkurning roli va ahamiyati juda katta bo'lib, bu jamiyat va tabiat munosabatlarini bosqichma-bosqich takomillashtirishga yo'naltirish bilan bevosita bog'liqdir.

2. Organizmlarning atrof muxit omillariga moslashuvi (adaptatsiyasi).

Jonli organizmlar atrof-muhit omillarini turlicha qabul qiladi. Ba'zi organizmlarda harorat, namlik, suvning sho'rliigi, yorug'lik va shunga o'xshashlarga talab ancha kengrok, boshkalarida ancha torrok bo'ladi. SHunga muvofiq ba'zi organizmlar aniq omilning tafovuti ancha kengrok, boshkalari bu tafovut ancha tor bo'lgan sharoitda yashab ketaverishi mumkin.

Masalan, zog'orabalik faqat chuchuk suvlarda yashaydi, oddiy tikanbalik nafaqat chuchuk suvlarda, balki muayyan darajagacha sho'rlangan suvda ham yashay oladi. Namlik xususida o'simliklar namsevar (gigrofill), mo'tadil namlikni (mezofill) afzal ko'radigan va qurg'oqsevar (ksicrofill) bo'lishi mumkin. Qayin kurg'ok va nam erda birdek yaxshi o'saveradi, korakarag'ay esa, namligi mo'tadil zaminni afzal ko'radi.

Misol uchun har xil turlarning o'sish tezligi atrof-muhit haroratiga qay daraja bog'liqligini ko'rib chikaylik. Ana shu (shartli) turlardan biri harorat o'zgarishining keng tafovutiga moslashgan va evriterm (grekcha evri — keng) deb ataluvchi turlarga mansub, deyyaylik. Ikkinchisi nisbatan past harorat doirasida, uchinchisi esa, yuqori harorat doirasida bardoshlilikda etarli ravishda tor chegaraga ega, deyylik. Bunday turlar stenoterm (stenos— tor) organizmlar deb yuritiladi.

Bundan ko'rinib, turibdiki, organizmlarning evriterm turi haroratning mumkin bo'lgan eng past va eng yuqori darajasi orasida rivojlanaverishga qodirdir. buning ustiga o'rta zonada sharoit kulay bo'ladi. Bu organizm holatida haroratning pasayib, ko'tarilib turishi keskin o'zgarishlarga olib kelmaydi. Stenoterm turlarda ahvol boshqacha. Ularning bardoshlilikgi yukori va past haroratning juda tor doirasida kechadi va hatto eng kulay sharoitdan ko'tarilish yoki pasayishi tomon biroz chetga chikish hayot faolligi keskin tushib ketishiga olib keladi.

Bundan tashqari, nafaqat tafovut, balki u yoki bu omil o'zgarishining tezligi ham organizm uchun ahamiyatga egadir. Masalan, hasharotlarni sovutish tajribasida harorat 15 dan 20°S ga keskin pasaytirilganda tajriba ostida bo'lgan chigirtkalar o'lib koldi, harorat asta-sekin pasaytirilib borilganda esa ularni mutloq nol darajagacha sovutish va shundan keyin yana hayotga qaytarishga muvaffaq bo'lindi.

Turning alohida omillarga yoki omillar majmuiga moslashish qobiliyati ekologik valentlik yoki moyillik (plastiklik) deb ataladi. Turning moyilligi yukori bo'lgani sari uning moslashuvchanligi shuncha yukori, uning populyasiyasida vaqt ichida serharakat sharoitlarda yashab qolishga asosi shuncha ko'p bo'ladi. Masalan, ozuqa tanlashga kobiliyatlik, haroratning o'zgarib turishiga yokp qor qalinligi yuqori bo'lishiga qaramasdan losning ekologik moyilligi to'ng'iznikga qaraganda yuqoridir, chumchuq esa kuyon yoki maynaga qaraganda ko'prok moyildir. Muhit omillariga nisbatan talabchanlik va tolerantlik ko'zdan kechirilayotgan tur zotlarining geografik tarqalish joyini belgilaydi. Bu ularning bnr joyda hayot kechirishi doimiyligi darajasi, ya'ni tur arcaliga bog'lpq bo'lmaydi. Muhit omillari u yoki bu tur mikdomning o'zgarib turish tafovutiga qisman ta'sir etadi. Bu narsa amalda hech kachon doimiyligicha turmaydi, balki o'zgarib turadi.

Ekologik omillarining vakt va makonda o'zgaruvchanligi astronomik, quyosh-iqlim, geologik jarayonlarga bog'liqdir. Bu jarayonlar tirik organizmlarga nisbatan boshqaruvchilik rolini o'ynaydn. Hayvonlar va o'simliklar ko'pdan-ko'p omillarga moslashishga majburlar, mazkur moslashishlar esa evolyusiya va genetik darajada tabiiy tanlanish jarayonida vujudga keladi hamda mustahkamlanadi.

Tirik organizmlarning atrof-muhit serharakat omillari sharoitlarida eng kulay hayot faoliyatini ta'minlovchi evolyusiya jarayonida vujudga kelgan va genetik jihatdan mustahkamlangan imkoniyatlari moslashuvlar, deb ataladi. Odatda har bir tirik organizm fakat atrof-muhit omillari zarur shartlarga muvofik kelgan joydagina yashaydi. Mazkur yoki o'zgarib turadigan sharoitlarga moslashmagan zotlar qirilib ketadi.

Inson xo'jalik faoliyati natijasida ko'prok o'zgarishlarga uchraydigan omillarga moslashishning ba'zi bir misollariga to'xtalamiz.

Morfologik moslashuv. Suv organizmlarining tuzilishi morfologik moslashuvga misoldir: chunonchi, kitsimonlarning tez suzishga moslashuvi, plankton (suvda yashaydigan) organizmlarning uchishga moslashuvi. CHo'l o'simliklarining odatda bargi bo'lmaydi va ularning tuzilishi namlikni eng kam miqdorda yo'kotishga moslashgan.

Fiziologik moslashuvlar. Bu masalan, hayvonlarning ovkat hazm kilish yo'lida ozuka tarkibi bilan izohlanadigan ferment yig'masi xususiyatlarida ko'rinadi. CHo'lda yashovchi jonzotlar tanalaridagi yog' moddasini biokimyoviy achitish yo'li bilan suvga bo'lgan ehtiyojini kondiradilar. Fotosintezning biokimyoviy jarayonlari atmosfera havosida kat'iy muayyan gaz tarkibi bo'lgan sharoitda o'simlikning noorganik moddadan organik modda yaratish kobiliyatini aks ettiradi.

Ekologik (xatti-harakat) moslashuv. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi. Hayvonlarda atrof-muhit bilan normal issiklik almashishni ta'minlashga yo'naltirilgan moslashuv xatti-harakati shakllari mavjud, chunonchi, uya (in)lar yasash, eng kelay harorat sharoitlarini ayniqsa, ekstremal (juda yukori yoki juda past) haroratlar sharoitlarida tanlash maksadida ko'chib yurishlar. Sutemizuvchilar va parrandalarning sutkalik va mavsumiy migratsiyalari ma'lum. Hayvonlar nafakat haroratning o'zgarishlariga, balki namlik, yoritilganlik o'zgarishlariga, Quyosh radiatsiyasi darajasiga, boshqa ko'pgina ekologik omillarga ham moslashadilar. U yoki bu omillarda o'zgarish keng bo'lganida tabiiy tanlanish juda jadal kechadi. SHuning uchun, qoida bo'lib qolganidek, hayvonlarning o'ziga xos xatti-harakati ekstremal sharoitlarga tushib qolish xavfidan qutulib qolishga qaratilgan bo'ladi. Bu evolyusiya jarayonida ham namoyon bo'lgan. Masalan, «eng kam tafovut prinsipi» shakllangan, unga muvofik tirik organizm boshka teng sharoitlarda yashash joylarining shunaqasini tanlaydiki, ularda muhitning bir yoki bir qancha belgilangan (limitlangan) omillarining eng kam o'zgarishi ta'minlanadi.

Moslashuv xatti-harakati vahshiy hayvonlarda o'ljani ko'rib qolish va ta'qib etish jarayonida namoyon bo'lishi mumkin, qurbon bo'layotgan hayvonlarda esa vahshiylarga muayyan javob berishda (masalan, biqinib olishda) namoyon bo'lishi mumkin. Ba'zi bir hasharotlar vahshiylar va tekinxorlarni keskin harakatlari bilan ko'rkitadilar.

3. Ekologiyaning ijtimoiy ekologik muammolarni xal qilishdagi roli. Mustaqillik yillarida yurtimizda ekologik muammolarni bartaraf etish va ularning salbiy oqibatlarini oldini olish borasida muayyan tajriba orttirildi. SHu bilan birgalikda sohadagi vazifalarning miqyosi va ko'lamini mamlakatimiz hamda mintaqada ekologik holatni sog'lomlashtirish muammolarini kompleks hal etishda davlat organlari, jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarning sa'y-harakatlari birlashtirildi. Birinchi navbatda xalqimiz uchun sog'lom atrof muhitni yaratish ham davlatning, ham jamiyatning va har bir fuqaroning vazifasi bo'lishiga erishish yo'lida salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy islohatlarning chuqurlashuvi natijasida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqishga qulay imkoniyatlar yaratildi. O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti bilan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida faol hamkorlikni yo'lga qo'yib, bu yo'nalishda o'nlab muhim konvensiyalarni ratifikatsiya qildi. Ekologik taraqqiyotning xalqaro, mintaqaviy muammolarini hal etish uchun barqaror rivojlanish Konsepsiyasi va Milliy Strategiyasi, "XXI asr kun tartibi",

atrof muhitni, aholi salomatligini muhofaza qilish, biologik xilma-xillikni saqlash, cho'llanishga qarshi kurash, ozon qatlamini emiruvchi moddalardan foydalanishni to'xtatish, chiqindilarni boshqarish Milliy harakat rejalari, parnik gazlari emissiyasini kamaytirish Milliy Strategiyasi qabul qilinganligi fikrimizning isbotidir.

Ayniqsa, tabiatda ro'y berayotgan noxush hodisalar oqibatlarini bartaraf etish, bunday holatlarning oldini olishda ijtimoiy ekologik ta'lim-tarbiyaning o'mi nihoyatda katta ekanligini alohida e'tirof etish lozim.

Atrof muhit musaffoligiga erishish va ekologik falokatlarning oldini olishda aholining ekologik madaniyatini oshirish, ayniqsa, o'sib kelayotgan avlodlarning ekologik ta'limi, madaniyati yuksak bo'lishi hal qiluvchi omillardan biri sanaladi.

Ijtimoiy ekologik ta'lim-tarbiya, bu, xalqimizning ezgu an'analari asosida yoshlarni tarbiyalash, ular ongida tabiatga, uning boyliklariga mehr-muhabbat o'yg'otish, ularni tabiiy boyliklarni asrab-avaylashga o'rgatishdan iboratligi ularning ekologik muammolarni hal qilishda o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy ekologiya atrof muhitni muhofaza qilish borasida, bilim olish va ijodiy fikrlash, tashkilotchilik qobiliyatlari, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish, atrof muhitga ongli munosabatni shakllantirish uchun muhim vositadir.

Bugun o'tmishda tabiatga etkazilgan zaraming chuqur asoratlarini tugatish haqida, ekologik xavfsizlik va atrof muhit muhofazasiga alohida e'tibor qaratilayotgan bir paytda ekologik madaniyatni oshirish, tabiat qonunlarini chuqur o'rganish, ekologik bilim va tarbiyaning takomillashtirish borasida izchil amaliy ishlar olib borish hozirgi kunning dolzarb vazifasidir.

SHundan kelib chiqqan holda, tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, ularni muhofaza qilish masalalarini ongli ravishda hal etish, tabiat ne'matlariga mehr-muhabbat ruhini shakllantirish, ekologiyaga oid bilimlarni mustahkamlash uchun ijtimoiy ekologiya zarur. Toki ular kelajakda atrof muhitni muhofaza qila oladigan va tabiatdan atrof muhitga zarar keltirmagan holda foydalana oladigan bo'lib voyaga etishsin.

Ekologik madaniyatni yuksaltirishda milliy qadriyatlarimizdan o'rinli foydalanish, atrof muhit musaffoligi sayyoramiz uchun hayotiy zarurat ekanligini tushunib etishga yordam beradi. YOshlarda ekologik bilim va tayyorgarlikning talab darajasiga etkazish, uzluksiz ta'lim tizimida mukammal ekologik bazaning takomillashtirilishi, malakali ekolog kadrlar tayyorlashga berilayotgan e'tibor atrof-muhit muhofazasi sohasida amalga oshirilayotgan salmoqli ishlarning bir qismidir.

SHu bilan birgalikda sohadagi vazifalarning miqyosi va ko'lami mamlakatimiz hamda mintaqada ekologik holatni sog'lomlashtirish muammolarini kompleks hal

etishda davlat organlari, jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarning sa'y-harakatlarini birlashtirishni talab qiladi. Birinchi navbatda xalqimiz uchun sog'lom atrof muhitni yaratish ham davlatning, ham jamiyatning va har bir fuqaroning vazifasi bo'lishiga erishish zarur.

Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoatchilik tuzilmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari huquqlari va vakolatlarini kengaytirish hamda mustahkamlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ularni atrof muhit muhofazasiga oid muammolarni hal etish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga, jamoatchilik ekologik nazoratining samaradorligini ta'minlashga hamda ularni ushbu faoliyatga yanada keng jalb etishga xizmat qilishga yo'naltirilmoqda.

Nazorat savollari

1. Ekologiyaning muhim masalalari.
2. Ijtimoiy ekologiyaning umumiy masalalari.
3. Ekologiya va Ijtimoiy ekologiyaning o'zaro bog'liqligi.
4. Ijtimoiy ekologiyaning zarurati.
5. O'simliklarning atrof muhit sharoitlarga moslashuvi.
6. Hayvonlarning atrof muhit sharoitlarga moslashuvi.
7. Insonlarning atrof muhit sharoitlarga moslashuvi.
8. Ekologiyaning ijtimoiy ekologik muammolarni xal qilishdagi roli.

3 – ma'ruza IJTIMOY EKOLOGIYANING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

Reja:

1. Ijtimoiy ekologiyaning fan sifatida shakillanishi.
2. Ijtimoiy ekologiyaning boshqa fanlar bilan bog'liqligi.
3. Ijtimoiy ekologiyaning vazifalari.
4. Sotsioekotizim- ijtimoiy ekologiyaning o'rganish ob'ekti.
5. Ijtimoiy ekologiyaning asosiy qonunlari.

Tayanch iboralar: oykumena, kontinium, gnosiologiya, litosfera, panekologizm

1. Ijtimoiy ekologiyaning fan sifatida shakillanishi.

Tirik mavjudotlar bilan atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni qadimgi dunyo mutafakkirlari, jumladan Aristotel, Gippokrat va boshqalar atroflicha tahlil qilishgan.

Biologik jixatdan ijtimoiy mavjudot bo'lgan inson rivojining ilk bosqichlarida (u vaqtlarda odamning biologik moyiyati ijtimoiy moyiyatidan ustun turgan) xayvon va o'simliklarning boshqa turlari qatori, odam xam o'z-o'zidan tabiiy ekotizim ichida bo'lgan.

Kishilik jamiyati o'z xo'jalik faoliyati (tabiat boyliklarini istemol qilish, ishlab chiqarish chiqindilari va shunga o'xshashlar) bilan biosferada modda almashinuviga jiddiy ta'sir etuvchi qudratli kuchga aylandi va butun Er sharini qamrab oluvchi bu tizim xuddi shunday kuchli ijtimoiy ekotizimga aylandi.

Ijtimoiy ekologiya tabiiy, ijtimoiy va texnika fanlarining muxim qarashlarini umumlashtiradigan va bir butun qilib birlashtiradigan (sintez qiladigan) integrativ fandır.

Ijtimoiy ekologiya — nisbatan yangi fandır. Uni izoxlashda xozircha bir fikrlik yuq, xatto ko'pincha ijtimoiy fanlar va uning o'rni xususida tortishuvlar mavjud. U o'rganadigan narsani aniqlash uchun, bir yo'la ijtimoiy ekologiya ijtimoiy fanlar orasida yuq, degan nuqtai nazarni soqit qilib, ijtimoiy ekologiya mustaqil ijtimoiy fan sifatida paydo bo'lgan jarayonni chuqur o'rganish zarur.

Aslida ijtimoiy ekologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi sotsiologiyaning atrof-muhit muammolariga, ya'ni inson ekologiyasiga ijtimoiy nuqtai nazaridan yondashishga qiziqishning ortib borayotganini ifodalaydi. Bu oldin inson ekologiyasi, keyii esa, ijtimoiy ekologiya paydo bo'lishiga olib keldi.

Asrimizning 10—20 yillarida sotsiologiyaning yangi soxasi shahar sotsiologiyasi (yoki urbosotsioekologiya) nomi bilan paydo bo'lgan ijtimoiy ekologiya ko'proq G'arb mamlakatlarda shaharlarga odamlar o'mashishini eng muofiq ravishda tashkil etish (ratsionalizatsiyalash) bo'yicha amaliy vazifalarni xal eta borib rivojlandi. (R. Park, E. Byurgess, R. Makkenzi va boshqalar 1960—1970 yillar.)

Raderik Makkenzi - mashxur Amerika olimi, klassik inson ekologiyasining ko'zga ko'ringan vakili (1927 y.) birinchilardan bo'lib ijtimoiy ekologiyaga ta'rif berdi. R. Makkenzi inson ekologiyasini odamlarning hududiy va zamon bilan belgilanadigan munosabatlari xaqidagi fan sifatida izoxlagan. Bu munosabatlarga muhitning tanlash (selektiv), *taqsimlash* (distributiv) va muvoffqlashish kuchlari ta'sir ko'rsatadi.

To'rt omil: populyasiya, muhit, texnologiya va tashkilot (tuzilma) ijtimoiy ekologik majmuani tashkil etadi.

Ijtimoiy ekologiya bir qator amaliy muammolarni tadqiq etadigan shunchaki soxa bo'lmay, balki u ijtimoiy-tabiat munosabatlari qonuniyatlari, insoniyat va atrof-muhit o'zaro ta'sirini avval qulaylashtirish, keyin esa muvoffqlashtirish qonun-qoidalari va usullari to'g'risidagi uyg'unlashgan fandır.

Ijtimoiy-ekologiya muammolar rivojlanishning hozirgi bosqichida ulami tizimli tahlil etish markaziy vazifa bo'lib qoldi.

SHunday qilib, **ijtimoiy ekologiya — integrativ fan bo'lib, u inson, jamiyat va tabiatning o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini tadqiq etadi.** U ijtimoiy-ekologik tizimi rivojida evolyusiyani ta'minlovchi ijtimoiy-tabiiy munosabatlarni optimallashtirish va muvofiqlashtirish to'g'risidagi fandır.

2. Ijtimoiy ekologiyaning boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

Jamiyat ekologiyasi (ijtimoiy ekologiya) tirik narsalar ekologiyasi va Yer sayyorasi ekologiyasidan tubdan farq qiladi. Gap shundaki, faqat odamlar (jamiyat)gina modda va tabiat kuchlari shaklini o'zgartirib, mehnatning ijtimoiy rivojlanishi jarayonida axborot oqimlarini kuchaytirish va o'zgartirish orqali o'z hayotini bunyodga keltiradi.

Ijtimoiy ekologiyaning mikrotuzilishi aloxida fanlar yutuqlarini uyg'unlashtiruvchi uchta qismdan tashkil topgan:

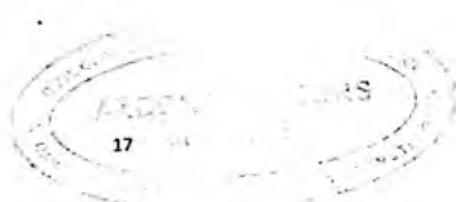
Ishlab chiqarish ekologiyasi (tabiatdan foydalanish tarixi va nazariyasi to'g'risidagi ta'limot); Inson ekologiyasi (markaziy bo'lak); Global ekologiyaning o'z ichiga oladi. Aloxida fanlar (tabiiy, ijtimoiy, texnikaviy) bir xil ob'ekt (jamiyat- inson texnika — tabiiy muhit tizimi)ning turli tomonlari va xolatlari to'g'risida bilimlarni o'rgatadi.

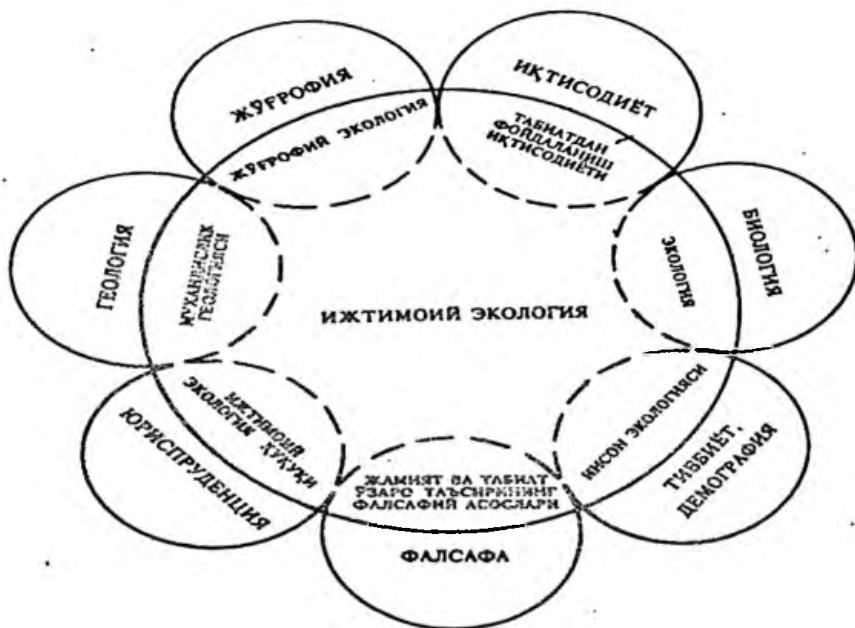
Mazkur tizim harakati va uning elementlari to'g'risidagi aloxida — ilmiy bilimlar tegishli tabiat ijtimoiy, texnikaviy fanlar guruxi doirasida umumlashtirilib, keyin esa gnoseologik umumlashtirish maxsulotlari amaliy ehtiyojlar va maqsadlar asosida ko'rsatib o'tilgan bo'laklarda uyg'unlashgan vaqtdagina ijtimoiy ekologiya normal rivojlanishi mumkin.

Ijtimoiy ekologiyaning mantiqiy apparati tushunchasi «atrof-muhitdir», markaziy kategoriyasi esa noosferadir.

SHuning uchun tor ma'noda ijtimoiy ekologiyani global ijtimoiy ekologik tizimi harakati to'g'risidagi fan sifatida izoxlash mumkin.

Bunda inson hayot kechiradigan sun'iy va tabiiy sferaning o'sib boruvchi bir-biriga kirib isitishi tilga olingan harakatning asosiy tamoyili (tendensiyasi), qonuniyati ekanligi hisobga olinadi. Jadal rivojlanayotgan biotexnosfera bunday bir-biriga kirishib ketishning faol zonasidir.

1-rasm Ijtimoiy ekologiya — integrativ fan (G. A. Bachinskiy bo'yicha)

Ijtimoiy ekologiya predmetini tahlili bu fan maxsus fanlarga xos xususiyatga ega bo'lolmasligini ko'rsatadi, zero u voqelikning asosiy soxalari — inson, jamiyat, tabiat o'rtasidagii chuqur aloqalarni ochib beradi.

Bu ijtimoiy ekologiya «jamiyat — inson- texnika -tabiiy muhit» tizimlari bir butunligi va bir-birini taqozo qilishini tadqiq etadigan integrativ fan ekanligidan dalolat beradi.

Uning o'ziga xosligi yana shundaki, u materiyaning majmui va tizim sifatida olingan ijtimoiy va boshqa barcha harakat shakllari o'rtasidagi qonuniy aloqalarni o'rganadi. Bu fan tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlarni uyg'unlashtiruvchi falsafiy materializmning umumiy metodologiyasi negizida shakillandi va rivojlanadi. G. A. Bachinskiy adolatli ravishda ta'kidlaganidek, ijtimoiy ekologiya uyg'unlashgan fanlararo xususiyat bo'lgani uchun tizimli bir butunlikka egadir.

Nazariy asosi materialistik dialektika bo'lgan bu fan: geografiya, iktisodiyot, tabiatdan foydalanish, bioekologiya, inson ekologiyasi, muxandislik ekologiyasi (shu jumladan sanoat ekologiyasi, transport ekologiyasi) va xokazolarning ijtimoiy-tabiiy qarashlarini uyg'unlashtiradi.

3. Ijtimoiy ekologiyaning vazifalari.

Ijtimoiy ekologiya nazariy (fundamental) va amaliy yo'nalishlarga egadir. Insoniyat, jamiyatining atrof tabii muhit bilan o'zaro ta'siri qonuniyatlarini o'rganish jamiyat va tabiatning o'zaro muvofiqlashgan (muvozanatlashgan) ta'siri umumiy nazariyasini ishlab chiqish **ijtimoiy ekologiyaning nazariy vazifasidir.**

Regional va mahalliy ijtimoiy ekologik tizimlarini majmuiy (kompleks) o'rganish va majmualashtirish (modellashtirish)ni **ijtimoiy ekologiya amaliy vazifasi deyish mumkin.** Bunda shu tizimlarning qulay faoliyat-tuzilmasini aniqlash maqsad qilib qo'yiladi.

Jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, ijtimoiy ekologik tizimlarida tabiiy va antropogen tarkibiy qismlarni muvofiq ravishda uyg'unlashtiradigan xamda odamlarning sanitariya-gigiena, nafasat va moddiy ehtiyojlarini qondiradigan **sifat jixatdan yangi tabiiy madaniylashgan hayot muhitini yaratish xamda qo'llab-quvvatlash ijtimoiy ekologiyaning asosiy vazifasidir.**

Mazkur vazifalar mintaqaviy va mahalliy ijtimoiy ekologik tizimlari eng qulay faoliyatii ta'minlaydigan tuzilmalar yaratish vositasida hal etilishi mumkin.

4. Sotsioekotizim- ijtimoiy ekologiyaning o'rganish ob'ekti.

Umumiy ekologiya kabi ijtimoiy ekologiya xam o'zining ob'ektiga egadir. Ijtimoiy ekologik tizim (sotsioekotizim)- ijtimoiy ekologiyaning tadqiqot (o'rganadigan) ob'ektdir.

Sotsekotizim bu birgalikda yashaydigan, o'zaro dialektik birlik va aloqada bo'ladigan turli ijtimoiy gurux, birlik va populyasiyalar xamda ular atrofidagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy kichik tizimlar majmuidir.

Sotsioekotizim (ijtimoiy ekotizim) er sharini qamrab olgan global, regional va mahalliy sotsekotizimlarga bo'linadi.

SHunday qilib ijtimoiy ekologik tizimining darajama-daraja tuzilmasi paydo bo'ladi: davlatlardan iborat global tuzilma, undan keyin viloyatlardan, oxirigisi tumanlardan iborat tuzilma; O'z navbatida, har bir sotsioekotizim ikki asosiy kichik tizim tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar qo'shilishidir: ular quyi darajadagi tizimlardan tashkil topadi, tabiiysi tirik va jonsiz, ijtimoiy-iqtisodiy demografik va xo'jalik tizimlari qo'shilishidan iboratdir.

Har bir kichik tizim tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi: tabiiysi —er qobig'i qalinligining yuzasiga yaqinini, tuproq, o'simlik, hayvonot dunyosini er yuzasi va ostidagi suvlarni, atmosfera xavosini; ijtimoiy-iqtisodiy — aholi, uy-joy, qorxonalar, muxandislik inshootlari, kommunikatsiyalar, transport va inson xo'jalik faoliyatining boshqa ob'ektlarini o'z ichiga oladi.

Tabiiy ekologik tizimi faoliyati va moddarning biosferada tabiiy aylanishini qonuniyatlarini bilmay turib, asosiy ijtimoiy ekologik vazifa — jamiyat va tabiatning o'zaro muvozanatlashgan ta'sir ko'rsatishiga erishish, mahalliy mintaqaviy va nixoyat er sharini qamrab olgan ijtimoiy ekologik tizimi jo'shqin muvozanatini ta'minlash mumkin emas.

Xozirgi vaqtda xo'jalik faoliyati nainki hayvonot olami va o'simliklar, balki litosferaning yuzasiga yaqin qismiga xam daxl qilmokda. Ana shu geologik tarkibiy qismni o'rganmay turib to'la qimmatga ega bo'lgan ijtimoiy ekologik tizimi modelini yaratish, tabiatdan oqilona foydalanish masalalarini xal etish mumkin emas.

Inson salomatligining tibbiy ko'rsatkichlari atrof muhitning holatiga chambarchas bog'liq ekanligi uzil-kesil isbotlangan xozirgi vaqtda aholi sog'lig'ini, uning ijtimoiy mexnat quvvatini saqlash va yaxshilash ijtimoiy ekologiyaning pirovard maqsadidir.

SHu boisdan inson ekologiyasi (antropoekologiya) shuningdek, jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirining tibbiyot-demografiya ko'rinishlari bilan xam shug'ullanadi. U atrof-muhit gigienasi va tibbiy geografiyani xam o'z ichiga oladi.

Jamiyat bilan tabiat o'rtasidagii o'zaro ta'sir jarayonida ishlab chiqarish munosabatlari shakllarini o'rganadigan tabiatdan foydalanish iktisodiyoti (bioiktisodiyot, ekologik iktisodiyot, iqtisodiy ekologiya) ijtimoiy ekologiyaning muxim yo'nalishidir.

5. Ijtimoiy ekologiyaning asosiy qonunlari.

1. "Tabiiy muhit xolati va jamiyat rivoji harakterining eng muvofiqligi qonunini." Yirik ijtimoiy ekolog E. V. Girusov ushbu qonunni quydagicha ta'riflaydi: tabiiy muhit xolati ijtimoiy ishlab chiqarish usuli va rivojlanishining aniq-tarixiy chegarasidir. Agar jamiyat o'sha muhitda qolib, o'zining tabiatga

munosabati sifatini o'zgartirmay ishlab chiqarishni jadal rivojlantiraverar ekan, muayyan bosqichda ekologik halokatli xolat yuzaga keladi.

2. "Oykumena (ya'ni ijtimoiy «uy» atrofi)ning tabiiy tarixiy kengayishi qonuni" jamiyat taraqqiyotii bilan uning ishlab chiqarish, amaliy faoliyati chegaralari o'rtasidagii barqaror axamiyatli, takrorlanib turadigan aloqani tavsiflaydi, Insoniyat rivojining tarixiy tajribasi ko'rsatishicha, oykumena uzluksiz kengayib boradi.

3. V. I. Vernadskiy kashf etgan "Noosferaning to'liqinsimon rivojlanishi tamoyili ijtimoiy ekologiyaning asosiy qonunidir".

Keyingi ming yillar ichida mehnat va fan (garchi vaqt-vaqti bilan o'z yurishini sekinlay olgan bo'lsada) noosferani rivojlantira borib, biosfera va Erning boshqa qatlamlariga ta'sirni muttasil kengayтира va chuqurlashtira borganligi to'g'risidagi g'oyasini olim 1940 yildayoq matbuotda chop etgan edi. Tabiat va ijtimoiy dunyolar bu «butun jaxon» tarixiy o'zaro aloqalarining puxtaligi va miqyosi, uning ko'p qirraliligi va chuqurligi ijtimoiy ekologiyaning "Inson, jamiyat va tabiat o'zaro ta'sirini eng qulay qilish xamda muvofiqlashtirish to'g'risidagi qonuni", deb hisoblashga imkon beradi.

Nazorat savollari

1. Ijtimoiy ekologiyaning asoschilarini asosiy qarashlarini aytib bering.
2. Ijtimoiy ekologiyaning boshqa fanlar bilan munosabati va uning axamiyati.
3. Ijtimoiy ekologiyaboshqa fanlar bilan qanday aloqada, uning markaziy kategoriyasi nima, sxematik ravishda ko'rsatib bering.
4. Ijtimoiy eklogiya qonunlariga taxlil bering va misollar keltiring.
5. Antropoekologiya fani haqida tushuncha bering.
6. Inson salomatligiga ta'sir etuvchi omillarga misol keltiring.
7. Ijtimoiy ekologiya qaysi fanlarni o'z ichiga oladi
8. Ijtimoiy ekologiyaning nazariy va amaliy vazifalari
9. Ijtimoiy ekotizimga ta'rif bering va misollar keltiring.
10. Mintaqaviy va global ekotizimlarga nimalar kiradi?
11. Ijtimoiy ekologiya integrativ fan deganda nimani tushunamiz, unga izox bering.

4 – ma'ruza INSON EKOLOGIYASI – IJTIMOIIY EKOLOGIYANING TABIIIY - ILMIY ASOSI

Reja:

1. Insonning rivojlanishida ijtimoiy-ekologik omillarnig rolini
ortib borishi.
2. Xozirgi zamon odamining yashash sharoitida "tabiiylik" va
sun'iylikni" tabiiy-ilmiy baxolashning rivojlanishi.
3. Inson ekologiyasida ijtimoiylik va biologiklikni birligi.

Tayanch iboralar: dialektik, etnos antropoekologiya, antropobiotsenoz, antropoekotizim, demoekotizim, populyasiya, mutatsiya, evolyusiya, genezis, ekostaz, gomeostaz, etnik.

1. Insonning rivojlanishida ijtimoiy-ekologik omillarnig rolini ortib borishi.

O'zaro va o'zlarini o'rab olgan tabiiy va ijtimoiy muhit bilan dialektik alokada bo'ladigan inson populyasiyalari yoki etnoslarning birgalikda hayot kechiradigan turli guruhlari antropoekologiya tizimi yoki antropoekotizim deb ataladi. Adabiyotlarda shuningdek, «antropobiotsenoz» atamasidan ham foydalaniladi.

Antropoekotizim ham eng past darajali mustakil yashaydigan tirik jon (individual va uyushgan tirik jon) hamda eng yukori darajaga (populyasiya yoki etnogenetik sub'ekt rovida butun bir millat va elat, insoniyat jamiyati namoyon bo'ladi) ega bo'lishi mumkin. Bunday holda «antropoekotizim» kategoriyasi «demoekotizim» kategoriyasi bilan almashtirilishi mumkin.

Fan-texnika tarakkiyoti odamlar turmush tarziga katta ahamiyatga molik ta'sir o'tkazib, jamiyatning tabiat bilan o'zaro munosabatini ancha faollashtirdi. Bu ijtimoiy rivojlanishning eng asosiy omillaridan biridir. Birok, tabiatni bo'ysundira borib, inson o'z hayot faoliyatining tabiiy negizlariga biroz putur etkazganligi, jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'simi buzganligi ham haqiqatdir. Bu keng, ya'ni ijtimoiy va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan ekologiya muammosining mohiyatini tashkil etadi. Bunday sharoitlarda inson ekologiyasi fanini rivojlantirish, uning uslubiy (metodologik) va ijtimoiy-gigiena aspektlarini tadqiq etish zarurati tobora ortib boradi.

Ilmiy-texnika inkilobi davrida fan va amaliyotning ko'pdan-ko'p yo'nalishlari o'z tadbikotlari markazida tobora ko'prok insonni, uning ijtimoiy-biologik tabiatini, uning farovonligini ko'rmokdalar.

Farovonlikning eng muhim sharti esa avvalambor ijtimoiy va ruhiy-fiziologik salomatlikdir.

Insoniyatning tarixiy rivojlanishi uning tabiiy tabiatga ta'siri o'sib borishi va o'zi yashashi uchun sun'iy ijtimoiy sharoitlar yaratilishi bilan tutashib ketgan. Hozirgi fan-texnika tarakkiyoti sharoitlarida, ilgari xech kachon bo'lmaganidek, ijtimoiy hayotning barcha hodisalariga: ijtimoiy-iktsodiy, tibbiyot-biologiya, ekologiya va boshka hodisalarga majmuaviy yondashish zarurati paydo bo'ldi. Bu o'tgan davrlarga nisbatan insonning tabiatga tajovuz kilishi (okeandan tortib fazogacha) eng faol tus olayotgani bilan bog'likdnr. Bunday tajovuz tabiatga ham, insonning o'ziga ham, uning hayot faoliyati sharoitlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatayotir. SHu munosabat bilan fan-texnika inkilobi okibatlaridan insoniyatning xavotirlanishi va mas'uliyati oshishi ayniksa kuchaymokda.

Odamlar jamoalari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar asosida go'yo ekologiyaning biologik qonuniyatlari (raqobat, munosabat, moslashish va hokazo) yotgandek, odamlar hayotining ana shu o'zaro ta'sirga nisbatan ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy sharoitlari esa, atigi ahamiyatsiz omillardir. Bu fikrning tarafdorlari rivojlangan mamlakatlarda ba'zi bir kasalliklar tarqalishini insonning go'yo kundan-kun yomonlashib borayotgan ekologik-moslashish imkoniyatlari bilan bog'laydilar.

Kasallikka biologik moslashishning kamayishi, tashqi muhitning abiotik va biotik omillari to'xtovsiz o'zgarib turishi oqibati, deb qaraladi.

Insonning tabiatga munosabati va tabiatning insonga munosabati ijtimoiy ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chikarish munosabatlari va inson ishtirok etadigan aniq mehnat jarayonlari orqali ro'yobga chikadi. Inson o'zining ishlab chiqarish faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidagi modda almashinuvida vositachilik qiladi. SHu jarayonni tartibga soladi va nazoratda tutadi. Mehnat rivojlanishi bilan tabiatning o'zgarishi kuchaydi va inson organizmining populyasiyaviy tur o'zgaruvchanligi sekinlashdi, keyinchalik esa to'xtab qoldi. Inson organizmining o'ziga xos o'zgarishiga nisbatan barqaror tabiatning tabiiy o'zgarishlari emas, balki uning mehnati xarakteri va ishlab chikariladigan o'zgarishlar ta'sir ko'rsatadi. Vaholanki, boshka barcha yirik jonzotlarning nisbatan o'zgarmaydigan tabiiy ekologik sharoitlari bilan munosabatlari doimiy va xilma-xil o'zgarishlar, ular organizmining populyasion evolyusiya va alohida zotlarning o'ziga xos mutatsiyalari asosida tabiatga moslashuvi negiziga quriladi. Hozirgi inson ekologiyasi inson, jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri mahalliy, regional hamda global muammolarini ularning jonli tabiat va insonga o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan qamrab oladi va o'rganadi. Hozirgi zamon kishisining ijtimoiy-ekologik o'ramida «tabiiylik» va «sun'iylik»ning nisbati inson

ekologiyasi uslubiy va ijtimoiy-gigienik ko'rinishlarini ochib berishda muhim yo'nalish hisoblanadi.

2. Xozirgi zamon odamining yashash sharoitida "tabiiylik" va sun'iylikni" tabiiy-ilmiy baxolashning rivojlanishi.

Atrofdagi tabiatni o'zgartirishning ijtimoiy-gigienik oqibatlari hozirgi zamon kishisi hayot kechirishi sharoitlarida «tabiiylik» va «sun'iylik»ning birligi va dialektik o'zaro alokadorligining ifodasidir.

Ular avvalo o'z genezisi (kelib chikishi) bo'yicha tarixiydir, zero tabiiylik sun'iylikni yaratishning shart-sharoitidir, ya'ni sun'iylik konuniy ravishda tabiiylikda dunyoga keladi. Genetik yondashuv «sun'iylik»ning paydo bo'lishi va shakllanishi boskichining izchilligini aniklashga imkoniyat yaratadi.

Hayotning tabiiy sharoitlarining inson tomonidan o'zlashtirilishi uning yangi «sun'iy» shakli va mazmunini yaratadi. Tabiiylikni tabiatning o'zi yaratadi, sun'iylik esa tabiiy jarayonlar va hodisalar ob'ektiv rivoji borishiga insonning aralashuvi natijasi sifatida yuzaga keladi. Agar birinchisi tabiiy-tarixiy omillar ta'sirida tashkil topgan tabiat muvozanatining tarkibiy qismi bo'lsa, ikkinchisi esa inson faoliyatining sun'iylikni ijod qilish natijasidir. Ammo sun'iylik hamma vaqt ham tabiat rivoji bilan muvozanatda bo'lavermaydi. Insonning o'zgartiruvchilik faoliyati ko'pincha shunday sun'iylikni yaratadiki, u tabiat rivojining tabiiy borishiga zid kelib qolishi mumkin. Tabiiylik bir butunligicha tabiiy maksadga muvofiqni ta'minlash yo'nalishida rivojlanadi, sun'iylik esa o'z oldiga inson ehtiyojlarini ta'minlash maksadlarini ko'yadi. Fan-texnika tarakkiyoti zamonida tabiiylik va sun'iylik genezisi mutlako bir xil emas: agar tabiiylikning rivoji asosan evolyusiya yo'li bilan ro'y bersa, sun'iylik inkilobiy o'zgarishlar negizida yuzaga keladi. Tabiiylik va sun'iylikning makon-zamon o'lchovlari (parametrlari) bir-biriga o'xshamaydi. Ammo fan va texnikadagi inkilobning yutuklaridan okilona

foydalanilsa, u tabiiy tabiat jarayonlariga o'z tuzatishlarini kiritadi. Tabiat genezisiga (kelib chikishiga) ko'maklashib, u tabiatning tabiiy bazasi saklanishi va ko'payishiga keng imkoniyatlar ochib beradi. Bu hozirgi fan-texnika inqilobi sharoitida ijobiy ekologiyalashtirish jamiyat tavsifi yaralib, unda fan va texnikaning eng muhim yutuklari tabiatni muhofazalash, inson hayot kechirishi tabiiy negizlarini (inson bu negizlar bilan muttasil modda almashinib turadi) rivojlantirishga yo'naltirilgandir. Har bir jamiyatning fan-texnika taraqqiyotini keng avj oldirish asosida rivojlanishi muhim omil sifatida tabiiylik va sun'iylikning dialektik birligi va o'zaro bog'likligini ifodalaydi. Bu omil inson hayot faoliyatida ichki ijtimoiy-biologik va tashqi muvozanatni ta'minlaydi. Fan va texnika taraqqiyotini insoniylashtirish, inson hayot kechirishi va rivojlanishi uchun sharoitlarni

yaxshilash davlatlar fan-texnika siyosatining bosh yo'nalishlaridan biri bo'lishi kerak. Birok, keyingi yillarda fan-texnika yutuklaridan tabiatni muhofazalash ishida foydalanishda yo'l ko'yib bo'lmas darajada sustkashlik kilinmokda. YAngi va ishlab turgan

korxonalar loyixalariga hanuz eskirib ketgan echimlar asos kilib olinadi, chiqitsiz va kam chiqitli jarayonlar sust joriy qilinmoqda. Foydali kazilmalarni kayta ishlashda kazib olingan massaning asosiyismi chikitlarga chiknb ketadi va atrof- muhitni ifloslantiradi. Bu o'rinda yanada keskinrok iktisodiy-tarbiyaviy ko'rinishdagi choralar ko'llash zarurdir.

Hozirgi zamon kishisi hayotida tabiiylik va sun'iylikning nisbatlari muammosiga fakat to'g'ri uslubiy va ijtimoiy- gigienik yondashuv sharoitlaridagina ushbu tarixan mas'ul vazifani amalga oshirish mumkin. Bu muammolar shuningdek, hozirgi sivilizatsiyaning mavjud bo'lishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan inson va uning hayot kechirish sharoitlari o'zaro munosabatlari masalalarini amaliy hal etilishiga ham bog'liqdir.

Birinchidan, texnika va insonning inson hayog faoliyatidagi iqtisodiy, tabiiy, ijtimoiy-biologik jihatlarining eng qulay nisbatlari doirasi ekologiya nuktai nazaridan qaraganda tobora toraymokda. Ekologik muvozanat jadallik bilan buzilayotgan sharoitlarda «ekostaz»ni ta'minlash borgan sari qiyinlashmoqda, bu esa inson gomecostaziga salbiy ta'sir o'tkazish omillari bo'lmish tabiatdagi biokimyo o'zgarishlarga olib boradi.

Ikkinchidan, fan-texnika tarakkiyotining tezlashuvi ko'pincha insonning ruhiy-fiziologik muvozanatini saqlash uchun zarur bo'ladigan eng qulay sharoitlarning o'zgarishiga olib keladi, insonning muvozanatni tiklash-moslashish imkoniyatlarini izdan chiqaradi, taraqqiyot sur'atlari bilan insonni shu tarakkiyot salbiy oqibatlaridan muxofaza kilish vositalarini takomillashtirish sur'atlari o'rta muayyan ziddiyat paydo bo'ladi.

Uchinchidan, fan va texnika taraqqiyoti sharoitlarida inson omillarining faollashuvi biokologiya buzilishlarini jiddiy o'rganish regional, iklim-geografik, etnik va boshqa ko'rinishlar (aspektlar)ni hisobga olgan holda aniq ekologik vaziyatni tahlil etishni talab kiladi. O'rta Osiyo regionining issiq iqlimi sharoitlarida, insonning eng qulay hayot faoliyati ekologiya zonasi qisqarish shamoyiliga egadir, bu esa aholi sog'lig'i holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

SHunday qilib, insonning atrof-muhit o'zgarishlariga muvofiklashish-moslashish imkoniyatlari ijtimoiy munosabatlar vositasi orkali ro'yobga chikadi.

Jamiyatning ekologiya-iktisodiy jihatdan beqaror rivojlanishi sharoitlarida inson organizmining bioijtimoiy buzilishlari chuqur ijtimoiy ziddiyatlar, ijtimoiy tizim bo'hroni paydo bo'lishini ifodalaydi.

Barqaror va muvozanatli ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlash uchun atrof-muhitni o'zgartirishning ilmiy asoslangan ijtimoiy-gigienik va ekologik prognozlarini ishlab chikish asosida «tabiiylik» va «sun'iylik» muammosiga dialektik yondashish talab etiladi.

3. Inson ekologiyasida ijtimoiylik va biologiklikni birligi. Hozirgi zamon fani va texnikaning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy-biologik muammolarni va hayot ehtiyojlarini tadqiq etishdagi muvaffaqiyatlar ijtimoiy ekologiya muammolarini sof nazariy tahlil qilishdan amaliy ravishda ko'rib chikishga o'tish vazifasini qo'ydi.

Biz «inson-jamiat-tabiati» tizimi doirasida inson ekologiyasida ijtimoiylik va biologiyaviylik o'zaro ta'sirining quyidagi darajalarini ajratib ko'rsatamiz: 1) regional daraja; 2) tarmok darajasi; 3) korxona yoki mehnat jamoasi darajasi; 4) ish joyi mehnat va uning quyidagi ko'rinishlari barcha darajalar uchun hal kiluvchi ijtimoiy omil hisoblanadi: 1) mehnatni ijtimoiy va jamoatchilik asosida tashkil etish jarayonida ijtimoiylik va biologiyaviylikning o'zaro munosabati;

2) alohida kishini mehnat faoliyati, fiziologiya va psixologiyasi; 3) har bir ishlab chiqarish harakatida jismoniy va aqliy mehnatning o'ziga xos o'zaro munosabatlari.

O'rta Osiyo biosferasiga ekologik, antropogen ta'sir ko'rsatish yuzasidan o'tkazilgan tadkikotlar shuni ko'rsatdiki, keyingi yillarda inson hayot kechiradigan sharoitlarga sanoat, qishlok xo'jaligi, transport va demografiya ko'rsatgan ta'sir yuklari (nagruzkasi) bir necha marta ko'paygan. Ishlab chiqarishning o'sib ketgan miqyoslari tabiat boyliklarining barcha asosiy turlarini ishlab chikarish jarayonlariga jalb etish jadalligi va ishlab chiqarish atrof-muhitga chikarib tashlayotgan

chiqitlar hajmining ko'payishi inson salomatligi bilan bog'langan ko'pdan-ko'p muammolarni ko'ndalang ko'yomkda. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o'rganish ijtimoiy-biologik maromning buzilishi va hatto inson hayot faoliyatining iktisodiy va ijtimoiy-biologik tomonlari o'rtasida ziddiyatlar paydo bo'lishining asosiy sabablaridan

biri hali ham qanoatlantirmaydigan mehnat sharoitlari ekanligini ko'rsatdi. Lekin mehnat va salomatlikning o'zaro ta'siri mehnat faoliyatida inson ekologiyasi sanitariya-gigiena ko'rinishlarini takomillashtirishda ham namoyon bo'ladi. «Mehnat muhofazasi» tushunchasining tibbiyot vazifalariga tadbiquan nazariy talqin qilish tadbirlarning ikki asosiy guruhini ajratib olish imkonini beradi:

1) «mehnat sharoitlaridan insonga» va 2) «insondan mehnat sharoitlariga». Birinchi holatda insonning morfologiya-jismoniy va ruhiy-tuyg'u tavsiflari

boshlang'ich o'zaro ta'siming nisbatan doimiy elementlari, deb kabul qilinadi. Ular esa muayyan tashki sharoitlarni talab qiladi. Bunday yondashganda mehnat faoliyatini inson imkoniyatlariga muvofiqlashtirish vazifasi ko'yiladi. Ikkinchi holatda o'sha tavsiflar mehnat xarakterining o'zgarmas darajasi, deb qabul qilinadi va ishlab chikarish jarayonini tibbiyot-gigiena jihatdan ta'minlash jabhasida asosiy kuch-g'ayrat inson imkoniyatlarini mehnat faoliyatiga muvofiklashuvi yo'llarini axtarishga karatiladi. Ishlab chikarish sharoitlarida inson va muhitning o'zaro munosabatlariga bunday ikki tomonlama yondashuv inson hayot faoliyatida mehnat, iktisodiy-ekologiya va ijtimoiy-bnologik jihatlarni o'zaro munosabatlarini qulaylashtirishni kuchaytiradi. Fan-texnika tarakkiyoti sharoitlarida ishchi darajasida ishchi kuchining ishlab chikarish sharoitlari va vositalari bilan qo'shilishi jarayonida bevosita iqtisodiy, ijtimoiy, ruhiy va ijtimoiy-biologik birlikka ehtiyoj kuchayadi. Ana shu darajada ishchi kuchi va ishlab chikarish jarayoni orasida bor bo'lgan gigiena, ijtimoiy-iqtisodiy, ruhiy, kasbiy, madaniy-texnikaviy va boshqa muhim harakat omillari harakat qiladi. Xuddi ishchi o'rmda insonning aqliy va jismoniy imkoniyatlari, uning tabiiy iktidori va qobiliyatlarini ro'yobga chikarish ro'y beradi, insonning ijtimoiy mohiyati, uning kasbiga mohirligi va shaxsiy sifatlari namoyon bo'ladi. Ayni vaktida har bir ishchi o'rmda mehnatning alohida sharoitlari sifat va klinik tavsiflari inson salomatligi holatiga jiddiy hamda bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ishchi o'rmining ruhiy-fiziologik, antropometrik, ergonomik imkoniyatlar (ishlab chikarishning zararliligi darajasi, shovqin-suron darajasi, mashina uskunalarining titrashi, haroratning o'zgarib turishi, atmosfera havosining holati, ishchi o'rmini tashkil etish va shunga o'xshashlar)ga mos kelmaydigan parametrlari inson hayot faoliyatida siljishlar paydo qilishi mumkin.

SHunday qilib, ishchi o'rmi tashkiliy, texnika-texnologiya, ijtimoiy-gigiena, ekologiya va ruhiy-fiziologik ko'rinishlar majmui bilan tavsiflanadi. Ular xilma-xil ob'ektiv va sub'ektiv sifat va mikdoriy omillar bilan birlashadi. Ana shu omillarni eng qulay tartibga solish inson hayot faoliyatida ijtimoiy-biologik uyg'unlikni bartaraf etish uchun qulay sharoitlarni yaratadi.

Nazorat savollari

1. Antropoekologiyani tushuntiring?
2. Ijtimoiy ekologik omillar nimadan iborat?
3. Jamiyat bilan tabiatning o'zaro munosabatlarini izohlang?.
4. Xozirgi taraqqiyot va tabiatning o'zgarishi to'g'risidagi karashlar.
5. Inson ekologiyasida ijtimoiylik deganda nimani tushunasiz?
6. "Tabiiylik"ka izoh bering?
7. "Sun'iylik"ka izoh bering?

8. Ijtimoiylik nima?
9. Biologiyaviylik nima?
10. Ijtimoiylik va biologiyaviylikning birligini izohlang?

5 – ma’ruza XOZIRGI ZAMON ILMIY – TEXNIKA DAVRIDA INSONNING IJTIMOY – BIOLOGIK VA EKOLOGIK IMKONIYATLARINI OPTIMALLASHTIRISH.

Reja:

1. Inson ekologiyasining demografik jixatlari.
2. Demografik omillarning sog'lom turmush tarzining ijtimoiy – ekologik o'lchamlariga ta'siri.
3. Insonning ijtimoiy-ekologik sharoitlarga moslashuvi.

Tayanch iboralar: demografiya, biogeotsenoz, pestitsid, urbanizatsiya, evolyusiya, morfofiziologiya, ijtimoiy adaptatsiya

1. Inson ekologiyasining demografik jixatlari.

Insonning atrof-muhit bilan munosabatlaridan qat'i nazar avlodlar almashishi, aholining ko'payishi jarayonini barqaror holatda saqlash masalalari doimo muhim ahamiyat kasb etadi. Hayotning beto'xtovligi ikki qarama-qarshi oqimning o'zaro ta'siri bilan ta'minlanadi. Bu tug'ilish va o'lish oqimlaridir. Jamiyat, insoniyat mavjud bo'lishi uchun bu ikki oqim o'rtasida muayyan uyg'unlik bo'lishi kerak. Agar tug'ilish, o'lishga nisbatan uzoq muddat kam bo'lsa, insoniyat zavolga yuz tutadi. Bu munosabat teskari bo'lsa, aholining tez ko'payishi jamiyatning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlari uchun zo'riqishni yuzaga keltiradi. SHuning uchun ham bu ikki oqimni uyg'un holatda saqlash jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, uni hal etishga juda katta ijtimoiy kuch-quvvat sarflanadi. Garchi odamlar aholi o'sishidagi nisbatan barqarorlikka qanday erishilishini, ijtimoiy institutlar strukturasi va funksiyasi, madaniy me'yorlar, barcha ijtimoiy ustqurma va oxir- oqibatda insoniyatning butun mavjudligi kay darajada ushbu hayotiy muhim jarayon taqozosi ekanligini doimo idrok qilishavermaydi.

Bu talablarning o'zi esa inson va atrof-muhit hamda ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siridan kelib chiquvchi sharoitlar bilan belgilanadi.

Insoniyat tarixining turli bosqichida bu sharoitlar turlicha namoyon bo'ladi. Insoniyat o'tmishdan meros qolgan dastlabki ekologik muvozanat holatida hayotni boshlagan. Lekin jamiyat tiklanishi davrida kollektiv mehnat tufayli tabiiy ekologik tizimlar, biologik va ekologik omillarning kat'iy nazoratidan chiqishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, ko'payish jarayoni ham, qurollarni qo'llashga ham,

odamlar yoki ularning yaqin ajdodlari tabiatdagi boshqa jonzotlarga qaraganda tabiatdan ko'proq narsa olishga o'rganishdi.

2. Demografik omillarning sog'lom turmush tarzining ijtimoiy – ekologik o'lchamlariga ta'siri.

Demografik jarayonlar sog'lom turmush tarzini shakllantirishga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Aholi salomatligi, shuningdek uning yashovchanligi aholi joylashishining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. U yangi avlodlarni yuzaga keltirishning miqdor va sifat jihatlarini bilan belgilanadi. Hozirgi kunda yangi avlodlarning salomatligi moddiy sharoitga kamroq bog'liq bo'lib, ko'prok ot-onalar salomatligi, ijtimoiy-ekologik, ishlab chiqarish-kasbiy, ruhiy-ijtimoiy, tibbiy va boshqa omillar ta'siri bilan belgilanadi. Salomatlik va demografik jarayonlar o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, bir-birini taqozo etadi. Avlodlar almashishi davomida, ya'ni aholining kayta vujudga kelishi jarayonida tug'ilish bilan bir qatorda o'lim ham juda muhim rol o'ynaydi.

O'tmishda tug'ilish nisbatan barqaror ekanligida o'lim aholi sonining o'zgarishini tartibga soluvchi asosiy omil edi. Hozirgi vaqtda fan-texnika yutuqlari va ijtimoiy tadbirlardan foydalanib, o'limni biroz kamaytirishga (ayniqsa jaxondagi rivojlangan mamlakatlarda) erishildi. Natijada u yoki bu mamlakatda aholi sonining o'sishi tug'ilish sonidagi o'zgarishlar bilan belgilanmokda.

O'lim darajasi ijtimoiy-biologik, iqtisodiy, ekologik, madaniy omillarning o'zaro murakkab ta'siri bilan belgilanadi. Lekin o'lim ko'rsatkichlarining o'zgarib turishiga aholining turmush tarzi: ijtimoiy-iktisodiy va ekologik farovonlik darajasi, ma'rifiy, ovqatlanish, turar joy sharoitlari, aholi yashaydigan joylardagi sanitariya va gigiena holati hamda sog'likni saqlash bo'yicha ijtimoiy xizmat turlari qay darajada rivojlanganligi kabi jihatlar ta'sir ko'rsatadi.

XX asr oxiriga kelib insoniyat hal qilishi zarur bo'lgan asosiy muammolardan biri demografik muammo ekanligini ta'kidlandi.

Olimlar tomonidan aholining tarqalishi va ekologik muammolarning o'zaro bog'liqligi orasidagi muammolarning besh jihati ajratib ko'rsatildi:

1. Tiklanmaydigan tabiiy resurslarning tugashi.
2. Er sharidagi tuproq, suv, o'rmon kabi tabiiy resurslarga inson ko'rsatgan ta'sir natijasida tiklanish quvvatining zaiflashuvi.
3. Atrof-muhitning ifloslanishi. Odatda bu muammo o'sib borayotgan iste'mol ehtiyojlari va industrilashtirish darajasining ortishi bilan bog'liq ravishda qarab chiqiladi. Ayni vaqtda atrof-muhitning intensiv ifloslanish darajasi aholi zichligining ortishi bilan chambarchas bog'liqdir. Katta shaharlarda suv va

havoning ifloslanish darajasi ko'p hollarda salomatlik uchun xavf tug'dirishi aniqlandi.

4. Aholining ortiqcha ko'payib ketishi, ya'ni aholi zichligining birmuncha yuqori darajaga etishi; ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, bu narsa kishilarning fo'l-atvorida mehrsizlik, tajovuzkorlik kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi.

5. Aholi soni o'sishining aholi turmush darajasining pasayishiga ta'siri.

Aholi soni insonning jamiyat va tabiat bilan munosabatlari funksiyasidir. Demografik rivojlanishning yaxlit o'zgarib turishini tushunish aholi sonining kachon, kay darajaga etishini bilishdan ko'ra muhimrokdir. Aholi inson tomonidan atrof-muhitda amalga oshirilgan o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda kamayadi yoki ko'payadi.

Ekologik muammolarni echish ko'p jihatdan ijtimoiy demografik va ekologik siyosatni ilmiy asoslangan tarzda olib borishga bog'liq. Bunda mintaqa aholisining etnik o'ziga xosligi, turmush an'analari va madaniyati hisobga olinishi kerak.

3. Insonning ijtimoiy-ekologik sharoitlarga moslashuvi.

Kishilik jamiyatining tarixiy rivojlanishida konuniy jarayon bo'lgan fan-texnika inkilobi inson va tabiat munosabatlarida sifat jihatdan yangi bosqichdir. Ayni chog'da u bir qator yangi muammolarni yuzaga keltiradiki, ular ichida insonning ijtimoiy va biologik moslashuvi, ya'ni adaptatsiyasi muhim o'rin egallaydi.

Hozirgi zamon kishisiga fan-texnika taraqqiyoti va ijtimoiy tarakkiyot bilan bog'liq ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Atom va kimyo sanoatlarining rivojlanishi, ishlab chikarish chikindilari, biogeotsenozlar sharoitlarining o'zgarishi, pestitsidlar va defoliantlarni ko'plab ko'llash bilan bog'liq ravishda keng miqyosli qishloq xo'jaligi muhitining yuzaga kelishi, urbanizatsiya, ishlab chikarishni avtomatlashtirish va elektronlashtirish yuzaga keltirgan ko'plab omillar insonning moslashish imkoniyatlariga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Insonning atrof-muhitdagi yangi sharoitlarga ijtimoiy va biologik moslashuvi muammolari g'oyat dolzarb muammolardir. Buning sababi shundaki, insonning uzoq muddatli evolyusiya davomida tarixan shakllangan morfologik va ruhiy-jismoniy o'ziga xosliklari texnologik jarayonlar va atrof-muhit bilan birday jadal sur'atlarda o'zgara olmaydi. Fan-texnika inkilobi tarakkiyoti bilan insonning biologik- ijtimoiy tabiatidagi evolyusioi o'zgarishlarning bu tarzda mos kelmasligi insonning biologik tabiati, ya'ni uning moslashish kobiliyati bilan atrof-muxitdagi o'zgarishlar o'rtasida ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Bu ko'plab salbiy holatlarda namoyon bo'ladi.

Biologik-ijtimoiy evolyusiya jarayonida biologik moslashish mexanizmlaridan tashkari insonda yangi moslashish vositalari yuzaga keldi. Ular fakat morfofiziologik jihatlar va fa'l-atvor orqaligina emas, avvalo kishilar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, iktisodiy, demografik va boshqa munosabatlarni qayta qurish asosida tashkil topdi. Bunday moslashishni «ijtimoiy adaptatsiya» deyish mumkin (V. P. Petlenko, G. I. Saregorodsev, 1976). Inson tabiatining va ijtimoiy mohiyatining dialektik birligi uning ham ijtimoiy, ham biologik jihatdan moslashish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Ayni chog'da ijtimoiy moslashish jarayoni ijtimoiy va biologik omillarning dialektik birligi bilan bog'lik. Insonning muhitdagi yangi sharoitlarga ko'nikishi faol ongli tarzda yuz beradi.

Jamiyatning fan-texnikaviy va ijtimoiy tarakkiyoti turmushning ijtimoiy-iktisodiy o'zgarishlari tufayli ijtimoiy jihatdan moslashishi bilan birga kechadi.

Butun tirik mavjudotning umumiy xususiyati bo'lgan moslashish organizmning o'zgarayotgan sharoitlarga moslashishini ta'minlaydi va tirik mavjudotning atrof-muhitdagi o'zgarishlariga mos ravishda ko'nikish jarayonidan iboratdir.

Moslashish-ko'nikish jarayonlari inson faoliyatining turmush tarzida va tafakkurida barqarorlashgan ijtimoiy hamda biologik birligi va o'zaro alokalari asosida sodir bo'ladi. Inson moslashishning umumbiologik konuniyatlari bilan birga o'zining ijtimoiy mohiyatini ko'rsatuvchi ko'nikish imkoniyatlariga ega.

Keng miqyosdagi ijtimoiy moslashish — jamiyatdagi asosiy ishlab chikaruvchi kuch — inson, ijtimoiy guruh bilan ishlab chikarish munosabatlari va tegishli ustqurma ko'rinishlarining dialektik birligini ta'minlash va ziddiyatlarni hal etishdan iboratdir. Ustqurma shaxs moddiy va ma'naviy ehtiyojlari rivojlanishi va uning biologik-ijtimoiy tabiatiga ko'ra o'zgara boradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning insonning biologik moslashish tizimiga ta'siri bir qancha yo'nalishlarda yuz beradi va sof ijtimoiy va biologik jarayonlar shaklida emas, mexanik, fizikaviy, kimyoviy, tibbiy va boshqa tarzda ta'sirlar yo'li bilan amalga oshadi.

Bu omillar ta'sirida inson yashayotgan muhitning roli va ahamiyati ortadi. Ijtimoiy va biologik omillarning barchasini qamrab olgan muhit insonning biologik-ijtimoiy tabiatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Hayvonlardan farkli ravishda inson atrof-muhitga moslashib qolmasdan uni o'z ehtiyojlariga yarasha o'zgartiradi. Inson faoliyatidagi bu farq uning mavjudligida juda katta ahamiyatga ega. Insoniyat atrof-muhitdagi ko'plab cheklangan omillarni o'zgartirib o'zining bunyodkorligi oshgan sayin tabiiy mexanizmlarning ta'siridan xalos bo'la boradi.

Biologik moslashish o'rniga paydo bo'lgan va insoniyat rivojlanishida etakchi o'rinni egallagan ijtimoiy ko'nikish insonning tabiiy va ijtimoiy muhitga faol munosabatidir. Lekin inson faoliyati ijtimoiy va biologik jihatlarining yaxlit holida hamda dialektik o'zaro ta'sirida biologik moslashish ham muhim o'rin egallaydi.

Nazorat savollari

1. Demografiya tushunchasini izohlang?
2. Inson ekologiyasining demografik jixatlari.
3. Demografik omillarning sog'lom turmush tarzining ijtimoiy – ekologik o'lchamlariga ta'siri.
4. Aholi va ekologik muammolarning bog'liqligini tushuntiring?
5. Insonning ijtimoiy-ekologik sharoitlarga moslashuvi.
6. Ijtimoiy moslashuvni tushuntiring?
7. Biologik moslashuvni tushuntiring?
8. Ijtimoiy adaptatsiyani tushuntiring?

6 – ma'ruza IQLIM O'ZGARISHINING IJTIMOY – EKOLOGIK MUAMMOLARI

Reja:

1. Iqlim o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar
2. Iqlim o'zgarishining ijtimoiy-ekologik muammolari
3. Iqlim o'zgarishi oqibatlari va uni kamaytirish tadbirlari

Tayanch iboralar: globallashuv, issiqxona effekti, ozon, migratsiya, monitoring

1. Iqlim o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar

Insoniyat taraqqiyoti, urbanizatsiya jarayonining tezlashishi, globallashuvning jadallashuvi. Ona sayyoramiz xavfsizligiga rahna solib, bir qator masalalar bilan birgalikda ekologik muammolarni ham keltirib chiqardi. Atrof-muhitga jiddiy zarar etkazayotgan ekologik xavf, o'mi kelganda, hattoki yadro talafoti va terrorizmdan ham dahshatliroq bo'lib, Er yuzidagi barcha xalqlarni tobora bu haqda chuqurroq o'ylashga majbur etmoqda.

Insoniyat yuksak maqsadlar sari intilayotgan, taraqqiyot yo'lidan jadal ildamlayotgan bugungi kunda jahon hamjamiyati oldida global ekologik muammolarni hal etishdek jiddiy vazifa turibdi. Ekologik inqiroz, atmosferaning ifloslanishi - issiqxona effekti, ozon qatlamining emirilishi, dunyo okcanining ifloslanishi, tuproq unumdor qatlamining yo'qolib borishi, tropik o'rmonlarning kesilishi, cho'llanish, chuchuk suv manbalarinig kamayishi, erdagi bioxilma-xillikning kamayishi, maishiy chiqindilarning ko'payishi, kimyoviy va toksik

moddalarni zararsizlantirish, iqlim o'zgarishi allaqachon bir davlat chegarasidan chiqib, tom ma'noda global ekologik muammolarga aylandi.

Karbonat angidridning havo tarkibida oshishi, chiqindi gazlarning me'yoridan ortiq havoga chiqarib tashlanishi oqibatida issiqxona effekti hosil bo'lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatini tashvishga solayotgan jiddiy ekologik muammo — global iqlim o'zgarishi yuzaga keldi.

2. Iqlim o'zgarishining ijtimoiy-ekologik muammolari

Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlari dunyoning turli mintaqalarida tez-tez yuz berayotgan suv toshqinlari, to'fonlar, o'rmon yong'inlari, qurg'oqchilik, muzliklarning erishi, qush va hayvon turlarining yo'qolib borayotgani, qish kuzatilmaydigan joylarda kutilmaganda qor yog'ishi, aksincha, doimo sovuq ob-havo hukm suradigan o'lkalarda haroratning iliq kelishi va yana shunga o'xshash ko'plab anomal hodisalar misolida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, bir mavsumda xilma-xil iqlim sharoitining ro'y berayotgani, qish faslidan keyingi holat qalin qor yog'ib, qahraton sovuq bo'lishi, boshqa tarafda — daryolar o'zanidan toshishi. Jumladan: Portugaliya, Ispaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Irlandiyada takror va takror qayd etilgan kuchli shamol hamda jala talafotlarga sabab bo'ldi. Avstraliyada esa mutlaqo boshqacha manzara — haroratning haddan ziyod ko'tarilib ketgani natijasida o'rmon yong'inlari kelib chiqdi. "Tilsiz yov" minglab gektarlardagi daraxtlarning kulini ko'kka sovurdi. Mazkur davlat iqtisodiyotiga, flora va faunaga katta zarar etdi. Garchi SHarqiy va Janubiy Osiyo davlatlari uchun to'fonlar azaldan katta tashvish sanalsa-da, so'nggi yillarda ularning ko'лами ancha oshgani xavotir keltirib chiqarmoqda.

Vaziyat jiddiyligiga qaramay, sanoat korxonalari tomonidan atrof-muhitga chiqarilayotgan zaharli moddalar hajmining hamon yuqoriligi, ekologiyaga xavf soluvchi turli tadqiqotlarning davom ettirilayotgani iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq inqirozni yanada murakkablashtirayapti. Agar tezkor choralar ko'rilmasa, kelgusida global tUSDagi muammolar bundan-da ayanchli ko'rinish olishi mumkin.

BMTning Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi tomonidan yaqinda e'lon qilingan navbatdagi ma'ruzada bayon etilgan tahlillar ana shunday xulosa chiqarishga asos bo'lmoqda. Mutaxassislarning fikricha, iqlimdagi o'zgarishlar dunyoning barcha okcan va qit'alaridagi tabiiy tizimlarda sezilarli o'zgarishlarga sabab bo'layotir. Kelgusi o'n yillikdan boshlab fasllar bilan bog'liq noodatiy jarayonlar boshlanishi mumkin. Masalan, juda qattiq sovuq hukm suradigan qish o'rmini birdaniga jazirama yoz egallashi hech gap emas. Hatto bir kecha-kunduz oralig'ida issiq va sovuq haroratning almashinuvi tez-tez ro'y berishi ehtimolga yaqin. Buning oqibatida havo tarkibida atrof-muhitga, inson salomatligiga salbiy ta'sir qiluvchi moddalar miqdori, ummon suvlarining esa kislotalilik darajasi ortishi taxmin qilinmoqda.

2016 yildan 2035 yilga qadar sayyoramizda harorat taxminan 0,7 daraja, 2081 yilga borib esa, 1986 — 2005 yillardagi ko'rsatkichga nisbatan qiyoslaganda, qariyb 2 daraja ko'tarilishi kutilmoqda. Natijada doimiy muzliklarning erish jarayoni tezlashib, okeanlar sathi yuksaladi. Xususan, 2081 — 2100 yillarda ummon suvlari sathi 1986 — 2010 yillardagiga nisbatan 0,58 dan 0,98 metrgacha ko'tariladi. Bu esa, o'z navbatida, toshqinlar ko'payishiga, er ko'chkilari va eroziyaga, baliqlar hamda quruqlikdagi jonzotlarning pala-partish migratsiyasiga sabab bo'ladi.

3. Iqlim o'zgarishi oqibatlarini va uni kamaytirish tadbirlari

Iqlim o'zgarishi oziq-ovqat xavfsizligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmaydi. Hisob-kitoblardan kelib chiqib, 2050 yilga borib, makkajo'xori, guruch va bug'doy etishtirish hajmi 25 foizgacha qisqarishi bashorat qilinmoqda. Ekspertlarning ta'kidlashicha, eng avvalo, havoga chiqarilayotgan karbonat angidrid gazi miqdorini 80 foizgacha qisqartirish zarur. Buning uchun esa Kioto protokolining o'rnini bosadigan yangi global hujjat tayyorlanib, qabul qilinishi lozim. Ishlab chiqarishga zamonaviy, ekologik sof texnologiyalarni joriy etish, aholi qo'llarida targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish samaradorlikka erishishda, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi BMTning iqlim o'zgarishi bo'yicha konvensiyasini ratifikatsiya qilgan. Ushbu konvensiya ijrosi yuzasidan yurtimizda qator tadbirlar bajarilmoqda. Ishlab chiqarishga ekologik sof mexanizmlarni tatbiq etish, avtomashinalarni ekologik sof yoqilg'iga o'tkazish, qishloq xo'jaligida tejankor texnologiyalarni qo'llash, muqobil energiya manbalaridan foydalanish kabi vazifalar shular jumlasidandir. Davlatimiz rahbarining 2013 yil 1 martdagi "Muqobil energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bu boradagi islohotlarning mantiqiy davomi bo'ldi, deyish mumkin. Vazirlar Mahkamasining "2013 — 2017 yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha harakatlar dasturi to'g'risida"gi qarori asosida atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan issiqlik gazlari emissiyasini kamaytirish, neft, gaz, kimyo, energetika korxonalarini rekonstruksiya qilish, ekologik sof energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish bo'yicha qator loyihalar amalga oshirilayotir.

O'zbekiston xududi bo'yicha iqlim monitoringi ma'lumotlari XX va XXI asr boshlarida isishning turg'un tamoyilini ko'rsatmoqda, uning sur'ati o'n yillik uchun 0,2^oS dan oshadi, bu shimoliy yarim shar bo'yicha isishning o'rtacha miqdoridan 40 % ga ortiqdir. Isish oqibatida Orol dengizi havzasini suv bilan ta'minlaydigan qor-muzlik resurslarning maydoni qisqarishi davom etmoqda. So'nggi yarim asrda Markaziy Osiyo tog' muzliklari uchdan bir qismga qisqargan. Mamlakatimizda bug'xona gazlari emissiyalarini qisqartirish istiqboli SO₂ ekvivalentida 27,2 mln. tonnani tashkil etadi. Bu gazlar chiqishini qisqartirishning

eng katta imkoniyatlari energetikaga-25 mln. t, sanoat, qishloq xo'jaligi va chiqindilarga SO₂ ekvivalentida 2,2 mln. tonnagacha to'g'ri keladi.

Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun asosiy e'tibor quyidagilarga qaratilishi zarur:

- bug'xona gazlari tashlamalarini texnik nazorat qilish tizimini yaratish;
- issiqlik etkazib berish va kommunal xizmatlar korxonalarini texnik qayta jihozlash;
- energiya ishlab chiqarishni bug'gazli va gaztrubina qurilmalari asosida rivojlantirish;
- kichik energetika imkoniyatlarini o'zlashtirish;
- tabiiy gaz, issiqlik energiyasini hisoblash asboblari ni tadbiq etish;
- muqobil energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish.

Nazorat savollari

1. Iqlim tushunchasini izohlang?
2. Iqlim o'zgarishining asosiy sabablari
3. Iqlim o'zgarishining ijtimoiy – ekologik holatga ta'siri.
4. Iqlim o'zgarishi va ekologik muammolarning bog'liqligini tushuntiring?
5. Iqlim o'zgarishiga tabiiy omillarning ta'siri.
6. Iqlim o'zgarishiga antropogen omillarning ta'siri.
7. Iqlim o'zgarishining ijtimoiy – ekologik oqibatlari ni tushuntiring?
8. Iqlim o'zgarishini kamaytirish tadbirlari.

7 – ma'ruza IJTIMOIIY EKOLOGIYANING MINTAQAVIIY MUAMMOLARINING UMUMIIY XARAKTERISTIKASI

Reja:

1. Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarning paydo bo'lishining asosiy sabablari.
2. Mintaqa ijtimoiy ekotizimiga antropogen ta'sirning dinamikasi.
Sanoat, transport, qishloq xo'jaligini ta'siri.
3. Kimyolashtirishning ijtimoiy-ekologik oqibatlari.

Tayanch iboralar: lokal, demografik, geomorfologiya, eroziya, rekratsiya, ekostaz, antropoekologik, genofond, radionuklid, mutagen, supermutagen, pestitsid, gerbitsid, defolant, nabotat

1. Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarning paydo bo'lishining asosiy sabablari.

Ijtimoiy-ekologik muammolar umumbashariy, mintakaviy va lokal muammolarga bo'linadi. Ekotizimlarning alohida elementlari rivojlanishida karama-karshiliklar yuzaga keladigan muayyan mintaqalar yoki mintaqaviy

ijtimoiy ekotizimlarni kamrab oluvchi ijtimoiy- ekologik muammolar ijtimoiy ekologiyaning mintakaviy muammolari deyiladi.

Mintakaviy ijtimoiy-ekologik muammolar keng miqyosli muammolardan farqli ravishda mintakaviy ijtimoiy ekotizimlar elementlari va alohida mintaqalarni kamrab oluvchi muayyan chegaralarga ega. Ekologiyaning mintaqaviy muammolarini o'rganish turli mintaqalarda insonning xo'jalik yuritish faoliyati natijasida yuzaga kelgan muhitdagi tabiiy va ijtimoiy sharoitlarni umumlashtirib baholash, noqulay ijtimoiy-ekologik vaziyatlarning belgilarini aniqlashga imkon beradi. Bunday baholash uchun tabiiy muhit xalq xo'jaligi, tegishli mintaqadagi demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar xususida katta miqdordagi statistik materiallardan foydalaniladi.

Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarga baho berishning mezonlari havo va suv ifloslanishi, belgilangan chegara konsentratsiyasi, tuproqning eroziyasi, yaylovlar hosildorligining kamayishi, o't-o'lanlar va yashil massa kamayishi, daraxtlarni kesish va hokazolardir. Mintaqaga karab alohida ijtimoiy-ekologik muammo mezonlari jiddiy farqlanishi mumkin.

Barcha ekologik muammolar olti guruhga birlashtirilgan:

1. Atmosferaga oid (havoning ifloslanishi);
2. Suvga oid (suvning ifloslanishi va kamayib ketishi);
3. Biologik (tashqi omillar ta'sirida o'rmonlarning yaroqsiz holga kelishi, daraxtlarni kesish. O'tloqlarning ishdan chiqishi, tabiiy zahiralarning kamayib ketishi);
4. Tuproq-geomorfologik (eroziya, deflyatsiya, jarliklar yuzaga kelishi, er sho'rlanishi, tuproq-zamin rejimida muzlash jarayonlarining buzilishi);
5. Erga oid (erning buzilishi va yaroqsiz holatga kelishi);
6. Landshaftga oid (tabiiy rekreatsion xususiyatlarning yomonlashishi va noyob tabiiy ob'ektlarni muhofaza qilish tarkibining buzilishi).

Mintakaviy ijtimoiy-ekologik muammolar hal etsa bo'ladigan, nisbatan tiklanadigan va tiklanmaydigan darajada bo'lishi mumkin.

Tabiatni muhofaza qilish muammosi yoki ijtimoiy-ekologik vaziyat tabiiy ekotizimlarlar tiklanishi chegarasidan chiqmagan bo'lsa, tiklovchi omillar tufayli ijtimoiy ekotizimlar to'la tiklanishi mumkin.

Ekologik ta'sirning asta-sekin ortib borishi ijtimoiy ekotizimlar rivojlanishida uyg'unlikni buzib, ularning tiklanish imkoniyatlarini ancha yomonlashtirishi mumkin. Bu hodisa tabiiy ekotizimlarning kisman tiklanadigan holati deyiladi.

2. Mintaqa ijtimoiy ekotizimiga antropogen ta'sirning dinamikasi. Sanoat, transport, qishloq xo'jaligini ta'siri.

Ekologik tizimlarning holati butkul izdan chikib, ularning rivojlanishida ekotizim biotik elementlari halokatiga va landshaftlarning butunlay emirilishiga olib keluvchi buzilishi ekostaz deb ta'riflanadi. Ijtimoiy - ekologik muammolar oqibat-natijasiga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

1. Antropoekologik (aholi salomatligi ahvolining o'zgarishi);
2. Ekologik-iktisodiy (resurslarning tugab bitishi va sifatining yomonlashuvi va mahsuldorlikning, ishlab chikarishning pasayishi);
3. Tabiiy landshaftga oid (landshaftlar holatidagi o'zgarish, genofond kamayishi va hokazolar).

Sanoat ta'siri. Ishlab chikarish o'sgan sayin atmosferaga zararli chiqindilar tashlash ancha oshdi, oqava suvlar hajmi ham o'sib bormokda. Biosferaga sanoatning ta'sirini o'rganayotib, ishlab chikarish kuchlarini joylashtirish na rejali tarzda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik rivojlanishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ishlab chikarishni hududiy jihatdan maqbul ravishda tashkil etish kabi asosiy masalalarni chetlab o'tib bulmaydi.

O'zbekistonning bir qator mintaqalarida kimyoviy, neft-kimyoviy va mikrobiologik tarmoq korxonalari, ko'p quvvat va suv talab qiladigan boshqa ishlab chikarish vositalarining ko'pligi tufayli ekologik vaziyat keskinlashmoqda.

Tabiatga sanoat ta'sirining yanada kuchayishi bunday sharoitda kuzatilayotgan ijtimoiy gigienik, ekologik oqibatlarni oldindan hisoblab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiatni muhofaza qilishga oid loyihalashtirilayotgan tadbirlar va atrof muhitni antropogen jihatdan zo'riqtirishni pasaytirishga qaratilgan qo'shimcha tavsiyalar ishlab chiqish samaradorligini baholash ham mintaqa ekologik istiqbolini belgilash jarayonidagi muhim vazifadir. Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari asosida sanoat ishlab chikarish potensialini jadal rivojlantirish mintaqaning tabiatiga antropogen ta'sirini ancha oshiradi va atrof muhitni muhofaza qilishga oid samarali tadbirlarni amalga oshirilishini taqozo etadi.

Transportning ta'siri. Avtomobil transporti eng yirik ifloslantiruvchi manbadir. Respublikamiz buyicha jami gaz chikindilarining o'rtacha 67.8% transport hissasiga to'g'ri keldi. Transport ta'sirining oshib borish ko'rsatkichlari keyingi 15 yil ichida O'zbekistonda avtomobil yullari tig'izligi deyarli 2 marta oshganligini ko'rsatadi. Avtomobillar sonining oshishi atmosferaning erga yaqin qatlamlarida azot gazlari, qurg'oshin birikmalari, oltingugurt gazlari, uglerod gazlari, uglevodorodning yonmagan qoldikdari, zaharli benzapirin va boshqa moddalar mikdori oshishiga olib keladi. Avtomobil chiqindilari, birinchidan, shunisi bilan xavfli, ular biosferaning faol zonasiga ta'sir qiladi, ikkinchidan, tarkibida barcha tirik jonzorlar uchun juda zaharli bo'lgan qo'rg'oshin birikmalari bor. Uchinchidan, avtomobil gaz chiqindilari atmosferaning erga yaqin qatlami, inson nafas oladigan sathiga tushadi. Toshkent,

Samarqand, Andijon, Buxoro shaharlarining o'zidagina shahar atmosferasiga tushadigan zaharli gazlarning va moddalarning 80% i avtomobillar hissasiga to'g'ri keladi. Bu chiqindilarning mikdori 300 ming t. dan ko'prokdir. Xavfli jihati shundaki, avtomobillarning aksariyat qismi shaharlarda jamlangan bo'lib, ularning gaz chiqindilari bevosita insonlarga ta'sir qiladi.

Tabiatga, inson ekologiyasiga transport ta'sirini yanada kamaytirish masalasini maqbul tarzda hal etish uchun zarari kam yonilg'i vositalari yaratish va dvigatellarni takomillashtirishga fan-texnika yutuqlarini jadal joriy qilish zarur. Bunga transport vositalarini tula elektr quvvati bilan ishlashga o'tkazish, avtobuslarni trolleybuslar bilan almashtirish va avtomobillardan elektromobillarga o'tish kiradi, yoqilg'i balansida etillashtirilmagan benzin hissasini oshirish kerak. Avtotransport muhitni ifloslantiradigan eng yirik manbalardan biri bo'lishiga qaramay avtomobil gaz chiqindilarining biosferaga salbiy tasirini kamaytirish yuzasidan tadbirlar etarli ishlab chiqilgani yo'q. Mintaqa tabiiy muhitiga transport ta'siri ortib borayotgan hozirgi davrda bu muammo yanada dolzarb kasb etib, kechiktirib bo'lmaydigan qarorlar qabul qilishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligining tasiri. Bu insonning faol agrar sanoat faoliyati bilan bog'liq va umuman biogeotsenoza va ekotizmlarga salbiy tasir ko'rsatuvchi ekologik omillar majmuidir. Fan va texnikaning zamonaviy yutuqlari bilan qurollangan inson tabiatni jadal o'zlashtirmoqda, erga ishlov berishda bahaybat mashina va mexanizmlar ishlatilmoqda, qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan kimyoviy vositalar tirik mavjudotga salbiy tasir qilmoqda. Keyingi yillarda Markaziy Osiyo sharoitida insonning qishloq xo'jalik faoliyati ancha faollashdi. Qishloq xo'jalik ekinlari maydonlari ko'paydi. Tuproqqa solinayotgan o'g'itlar miqdori jadal oshib bormoqda. Qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish guruhlar (binolar va inshootlardan tashqari) keyingi 15 yil ichida 13,9% oshdi. Noorganik o'g'itlar zaxarli ximikatlarning keng qo'llanilishi tuproqda va keyinchalik o'simliklar va hayvonlardan olinadigan mahsulotlarda kadmiy, qo'rg'oshin, simob, flor va tabiiy radionuklidlarning miqdorining oshishiga olib kelmoqda. Sug'oriladigan er maydonlarini cheksiz ko'paytirish siyosati son ketidan quvish, Markaziy Osiyo respublikalarida ekologik sharoitning juda marakkablashuviga olib keldi. Millionlab gektar erlar sho'rlandi va suv tagiga qoldi, oqava suvlarning ko'payishi sho'r ko'llarni yuzaga keltirdi. Orol dengizining qurishi Orol bo'yi ijtimoiy - ekologik halokatini keltirib chiqardi.

3. Kimyolashtirishning ijtimoiy-ekologik oqibatlari.

Yaqin paytlargacha pestitsidlar muammosiga sof qishloq xo'jalik masalasi deb qaralardi. Endi ayonki u keng miqyosli butunjahon ekologik muammolar qatoridan joy oldi. Negaki qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi ayni paytda sog'liqni muhofaza qilish hayvonot va nabotot dunyosini qo'riqlash, umuman

biosferaning uyg'un evolyusiyasi bilan bog'liqdir. Bu ayni choqda siyosiy ijtimoiy ekologik sharoitning asosiy sabablaridan biri qishloq xo'jaligida kimyoviy vositalarni haddan ortiq ishlatish, texnologik intizomning pastligi va inson salomatligi uchun xavfli bulgan kimyoviy elementlardan foydalanishni tegishli nazorat qilmokdikdir. Respublika xujaliklari har yili 1,3-1,4 mln t mineral o'g'itlarni va 80-85 ming tonna x;ar xil pestitsidlarni ishlatadi. SHundan yarmiga yaqini defoliantlarga tug'ri keladi. O'rtacha har bir gektar suroriladigan maydonga 300-350 kg mineral o'g'itlar va 20-25 kg pestitsidlar qullaniladi. Ba'zi viloyatlarda pestitsidlar gektariga 40 kilogrammga etadi.

Qishloq xo'jaligida pestitsidlarning keng qullanilishi zaharli kimyoviy moddalar bilan ishlaydigan kishilar sonini kupaytiradi. Bunday holatlarda ruhiy buzilishlar (85%), asab va his-tuyg'u a'zolari xastaliklari (109%) nafas olish xastaliklari (108%) oshishi ko'zga tashlanadi.

Kimyoviy mutagenoz oqibatlarini urganish utgan asming 60-yillaridan boshlab e'tiborni jalb qila boshladi. Keyinchalik adabiyotlarda «supermutagenlar» tushunchasi qaror topdi.. Supermutagenlar radiatsiyaga nisbatan unlab va yuzlab mutagen faolikka ega. Atrof-muhitning pestitsidlar, gerbitsidlar, defoliantlar va hokazolar bilan iflojlanishi oqibatlarini o'rganish hozir eng muhim ekologik muammo bulib turibdi.

Nazorat savollari

1. Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarni izohlang?
2. Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarning yuzaga kelish sabablari.
3. Mintaqa ijtimoiy ekotizimiga antropogen ta'sirning dinamikasi.
4. Sanoat ta'siri.
5. Transport ta'siri.
6. Qishloq xo'jaligini ta'siri.
7. Pestitsidlarning tirik organizmlarga ta'siri.
8. Kimyolashtirishning ijtimoiy-ekologik oqibatlari.

8 – ma'ruza MARKAZIY OSIYODA EKOLOGIK XAVFSIZLIKNI MINTAQAVIY MUAMMOLARI

Reja:

1. Mintaqada xozirgi zamon ekologik xavflari va tahdidlari.
2. Iqlim o'zgarishi. Suv-energetik muammolar. Er degradatsiyasi.
3. Biologik xilma-xillik.

Tayanch iboralar: antropogen, evolyusiya, biotsenoz, ekstensiv, degradatsiya, infeksiya, innovatsion, utilizatsiya, ball bonitet, konvensiya, ratifikatsiya, fauna, flora.

1. Mintaqada hozirgi zamon ekologik xavflari va tahdidlari.

Markaziy Osiyo mintaqasining iqlimiy-geografik xususiyatlari inson, jamiyat va tabiat o'zaro munosabatlari jarayoniga, ekotizimlar shakllanishi va rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo misolida keng miqyosli va mintaqaviy ijtimoiy-ekologik muammolarning o'zaro bog'liqligi va bir-birini keltirib chiqarishini kuzatish mumkin. O'rta Osiyo mintaqasining biosferasiga antropogen ta'sir asta-sekin tabiatning tartibga solish funksiyasining bioproduksion jarayon barqarorligi va jadalligini pasaytirdi. Keng miqyosda biosferadagi muvozanat buzilishi xavfi yuzaga kelmoqdaki, bu ijtimoiy ekotizimlarning tarakkiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu mintaqada tabiiy muhitning asosiy buzilishlari xo'jalik faoliyati, ishlab chiqaruvchi kuchlarni ekstensiv rivojlantirish bilan bog'liq. Biosferaning ulkan ekologik rezervlari, uning yangi, inson o'zgartgan sharoitlarda evolyusiya qilish imkoniyatlari cheksiz bo'lishiga qaramay ko'pgina antropogen ta'sirlar hoziroq ancha salbiy oqibatlar tug'dirdiki, mintakaning biotsenozlari bu oqibatlarni amalda bartaraf qila olmaydi. YOki buning uchun juda uzoq muddat talab etiladi. Avvalo bu biosferaning zaharli moddalar bilan ifloslanishi, shuningdek, tabiat resurslarini jadal va ekologik jihatdan asossiz ishga solish bilan bog'liqdir. Natijada tabiatning tiklanadigan resurslarni ishlab chiqarish qobiliyatiga putur etadi. Umuman mintaqadagi ekologik vaziyat hozirgi paytda juda murakkablashdi. Buning asosiy sabablaridan biri tabiiy muhitga haddan tashqari sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va demografik zo'riqish tushmoqda.

Mintaqaning hozirgi zamon ijtimoiy – ekologik xavflari va taxdidlari.

1. Iqlim o'zgarishi.
2. Suv-energetik muammolar.
3. Er degradatsiyasi.
4. Atmosfera xavosining ifloslanishi.
5. Biologik xilma-xillikni o'zgarishi.

Ijtimoiy - ekologik xavfsizlik - xayot uchun muxim bo'lgan, katta talofatlar olib kelish ehtimoli bo'lgan xavf va taxdidlarni oldini olish, xamda birtaraf qilishga qaratilgan kompleks xarakat tadbirlarini ishlab chiqish hamda amalga oshirishdan iborat.

2. Iqlim o'zgarishi. Suv-energetik muammolar. Er degradatsiyasi.

Atmosferada issiqxona gazlarining yig'ilishi, issiqxona singari, quyosh nurlarini o'tqazib, er yuzidan uzun to'liqinli nurlanishga to'sqinlik qilib, issiqxona effektini yuzaga keltiradi. Bunda, yopiq bo'shlikda harorat va namlikning ko'tarilishi kuzatiladi va iqlim o'zgarishiga sababchi bo'ladi.

Iqlim o'zgarishi oqibatlari:

1. Havo xaroratining o'sib yoki pasayib borishi.
2. Muzliklar miqdorining hamda tog'larda faslli qor yog'ishining kamayishi.
3. Suv resurslarining kamayishi va natijada qurg'oqchilikka sabab bo'lishi.
4. CHo'llar xududining ko'payishi, shu jumladan sug'orilayotgan erlarning buzilishi.
5. Issiq haroratli kunlar soni ortib borishi, natijada inson salomatligiga salbiy ta'siri.
6. Har xil infeksiya va boshqa kasalliklar sonining ortib borishi.
7. Harorat ortib yoki pasayishi natijasida qishloq xo'jaligi erlari buzilishi va maxsulotlar mahsuldorligining pasayishi.

Iqlim o'zgarishining olini olish uchun quyidagi tadbirlarni doimiy ravishda amalga oshirib borish zarur.

1. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish;
2. Sanoatda resurslardan samarali foydalanish;
3. Energiyani ishlatish samarasini oshirish;
4. Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan keng foydalanish;
5. Ishlab chiqarishni texnik va texnologik modernizatsiya qilish;
6. Tejamkorona ish yuritish
7. Tabiatdan foydalanishning qonuniy va iqtisodiy asoslarini rivojlantirish.

Respublikamizning darë, kanal, suv omborlari va xatto er osti suvlari turli antropogen ta'sirlarga uchramoqda. Er osti suvlari zaxiralarning notekis taqsimlanganligi sababli respublikaning ayrim hududlarida (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Navoiy, Qashqadare, Jizzax, Surxondare viloyatlari) chuchuk suv etishmaydi (tanqisligi mavjud). So'nggi yillarda ochiq suv havzalariga ifloslantiruvchi moddalar tashlanishi 2 baravarga qisqarganligiga qaramasdan, hozirgi kunda ochiq suv havzalarini ifloslantirishi mumkin bo'lgan 5 mingdan ortiq ob'ektlar mavjud. Kimë, neftkimë, metallurgiya va boshqa korxonalardan chiqarilaëtan, tarkibida og'ir metallar, floridlar, neft mahsulotlari, shuningdek boshqa ifloslantiruvchi moddalar bo'lgan sanoat oqavalari bilan suv ob'ektlarining ifloslanishi kuzatilmoqda. Bunda er usti suvlarining ifloslanishi er osti suvlarining ham ifloslanishiga olib kelmoqda.

Er va suv eng muhim tabiiy resurslardan bo'lib undan to'g'ri foydalanilganda faqat ulargagina xos bo'lgan xususiyatlarini yo'qotmaydi, balki oshirib boradi. SHu sababli er, suv resurslaridan, avvalambor qishloq xo'jaligida to'g'ri foydalanishni tashkil qilish birinchi darajali vazifalardan hisoblanadi. Xususan dehqonchilikning tashkiliy asosi sifatida qishloq xo'jaligi erlaridan

maksimal iqtisodiy-ekologik foydalanishni ta'minlovchi, tuproq-iqlimiy, agrolandshaft va regional sharoitlarga moslashtirilgan texnologik, iqtisodiy, tashkiliy chora-tadbirlar xizmat qiladi. Bu talablarga rioya qilinmagan hollarda mavjud resurslar ortiqcha sarflanadi, tabiiy resurslardan to'liq foydalanilmaydi va tabiatdagi ekologik muvozanat buziladi. Tuproq degradatsiyasi muammolari bizning respublikamizda ham mavjud. Hozirgi kunda respublikamiz dehqonchiligi asosini tashkil etadigan sug'oriladigan tuproqlarimiz unumdorligi pasayishi kuzatilmoqda. Tuproq unumdorligining pasayishi asosan, minerallashagan sizot suvlari

sathining ko'tarilishi natijasida sho'rlanish, eroziyaga qarshi tadbirlar to'liq amalga oshirilmasligi natijasida shamol va suv eroziyasiga uchrash, zichlanish, organik va mineral o'g'itlar qo'llash tizimlariga rioya qilmaslik natijasida gumus va oziqa moddalarining kamayishi hamda og'ir metallar va pestitsidlar qoldiqlari to'planishi oqibatida ifloslanish kabi salbiy jaraenlarning rivojlanishi, almashlab ekish tizimlarini joriy etishda mavjud kamchiliklar natijasida yuzaga kelmoqda. Tuproqning turli sanoat va maishiy chiqindilar bilan ifloslanishi, chiqindilarni saqlash, utilizatsiya qilish, tashish qoidalarini qo'pol ravishda buzilishi, kimëviy preparatlardan ortiqcha foydalanish erlarning ifloslanishiga olib keladi, ulardan unumli foydalanish imkonini cheklaydi. Bu xatti-harakatlarning barchasi, birinchi navbatda, atrof muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi hamda tuproqning ifloslanishiga va oriqlanishiga olib keladi.

SHu bilan birga, er resurslaridan unumli va samarali foydalanish, ayniqsa, qurg'oqchil zonalar uchun, muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston uchun erlarning, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 90 foizini etishtirish imkonini beradigan sug'oriladigan erlarning holati agrar siësatning haëtiy muhim qismidir. Erlarning hosildorligi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish samaradorligi va tannarxiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim elementlardan biri hisoblanadi. Alohida qimmatga ega bo'lgan sug'oriladigan erlardan xo'jasizlarcha va samarasiz foydalanish katta xavf tug'dirib, tuproqning hosildorligini kamayishiga va ball bonitetining pasayishiga olib keladi. Tuproqning bir necha santimetr hosildor, ya'ni gumus qatlamini qayta tiklanishi uchun yuzlab yillar kerak bo'ladi.

Respublikaning 50 foizdan ortiq sug'oriladigan er maydonlari turli darajada sho'rlangan va eroziyaga uchragan. Er resurslarini saqlash, qayta tiklash va ulardan samarali foydalanish O'zbekiston Respublikasi agrosanoat kompleksining barqaror rivojlanishini ta'minlash, shuningdek qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini rivojlantirish va kengaytirishning asosiy sharti hisoblanadi. SHu

bilan bir qatorda O'zbekistonning ekologik xavfsizligi nuqtai nazaridan qaralganda suv resurslarining taqchilligi sezilaётgan sharoitda ularni ifloslanishi katta xavotir uyg'otadi.

Tabiiy resurslardan, xususan er va suv resurslaridan oqilona foydalanish samaradorligini oshirish, shu bilan bir qatorda qishloq xo'jaligida agrotexnik tadbirlarni amalga oshirishda atrof muhit muhofazasini ta'minlash hozirgi kunning dolzarb masalasidir.

3. Biologik xilma-xillik.

Biologik xilma-xillikning qisqarib borishining asosiy sababi mavjud resurslardan oqilona foydalanmaslik natijasida yuz bermoqda. SHu munosabat bilan, yovvoyi xayvonlarni ovlash, o'simliklarni dorivor va texnik xom ashyo, oziq-ovqat maqsadlari uchun va tayyorlashni, manzarali turlarini terishni, ular o'sadigan muhitning bir butligini buzilishdan, inson tomonidan kiritilayotgan bogona turlar bilan siqib chiqarilishdan himoya qilish talab etiladi.

Bu esa atrof muhit muhofazasi bo'yicha tadbirlarni rejalashtirishda, atrof muhitga bo'lgan inson ta'sirining aniq me'yorlarini belgilashda, hududlarni ekologik rayonlashtirishda, tabiatdan foydalanishning iqtisodiy vositalarini qo'llashda, ekologik ekspertiza o'tkazishda, ekologik sertifikatlash va standartlashtirishda, ekologik toza, chiqindisiz (kam chiqitli) texnologiyalarni joriy etishda, qayta tiklanuvchi energiya manbaalaridan foydalanish va boshqa sohalarda uchun muhim ahamiyatga egadir.

Faqat biologik resurslarni muhofaza qilish, atrof muhit holatini va sifatini belgilab qo'yilgan talablar darajasida saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ta'minlangandagina mamlakatimizning barqaror rivojlanishini, milliy xavfsizlikning bir qismi bo'lgan ekologik xavfsizlikni, aholining yuqori darajada turmush kechirishi va salomatligini ta'minlash mumkin.

O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti bilan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida faol hamkorlikni yo'lga qo'yib, bu yo'nalishda o'nlab muhim konvensiyalarni ratifikatsiya qildi.

Jumladan, «Biologik xilma-xillik to'g'risida» Konvensiya (Rio-de-Janeyro, 1992 y., O'zbekiston Respublikasi 1995 yilda qo'shilgan); «Yo'qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risida» Konvensiya (CITES) (Vashington, 1973 y., O'zbekiston Respublikasi 1997 yilda qo'shilgan); «YOvvoyi hayvonlarning ko'chib yuruvchi turlarini muhofaza qilish to'g'risida» Konvensiya (Bonn, 1979 y., O'zbekiston Respublikasi 1998 yilda qo'shilgan); «Asosan suvda suzuvchi qushlar yashash joylari sifatida xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan suv-botqoq joylari to'g'risida» Konvensiya (Ramsar,

1971 y., O'zbekiston Respublikasi 2001 yilda qo'shilgan); «Afrika-Evroosiyoning ko'chib yuruvchi suv-botqoq qushlarini muhofazasi bo'yicha» Bitim (Gaaga, 1995 y., O'zbekiston Respublikasi 12.12.2003 yilda imzolangan) va boshqa muhim xalqaro hujjatlarga qo'shilishi va davlatlararo kelishuvlarning imzolanishi biologik resurslarni xalqaro miqyosda muhofaza qilish, undan foydalanish va takror etishtirish masalalarida muhim rol o'ynadi.

Bugungi kunda O'zbekiston florasini 4600 dan ortiq o'simlik turlari tashkil etadi, shularning 3000 dan ortig'i yovvoyi holda o'suvchi oliy o'simlik turlari bo'lib, ulardan 9 foizi endemik, kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlarni tashkil etadi. Yovvoyi holda o'suvchi o'simlik turlarning umumiy sonidan 324 tasi O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan.

Noyob, yo'qolib ketish xavfi ostidagi hayvonot va o'simlik turlarini saqlab qolishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Yo'qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risidagi konvensiya (CITES) majburiyatlarini bajarish doirasida yo'qolib ketish xavfi ostidagi hayvonlar va o'simlik turlarini eksport va import qilish qoidalarini belgilangan. Noyob, yo'qolib ketish xavfi ostidagi o'simlik turlarining ro'yhati, ularning moyilligiga qarab aniqlangan.

Hayvonot va o'simlik dunyosi eng muhim tabiiy resurslardan biri bo'lib, faqat to'g'ri foydalanilgandagina o'ziga xos bo'lgan tiklanish xususiyatini yo'qotmaydi.

Biologik resurslarni muhofaza qilish, undan foydalanish va takror etishtirish sohasida quyidagilarga jiddiy e'tibor berilishi zarur:

- biologik xilma-xillikning tarkibiy qismi sifatida, flora va faunaning tarkibiy turlarini va uning genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolish;
- yovvoyi organizmlardan tashkil topgan tabiiy hayvonot va o'simlik jamoalari va majmualarini, ularning tabiiy holda yashashi, o'sishi joylari bir butligini, yovvoyi holdagi populyatsiyasi turlarini saqlab qolish va qayta tiklash;
- hayvonot va o'simlik dunyosi ob'ektlari turlarining qisqarishi yoki yo'qolib borishini oldini olish va sabablarini bartaraf etishni, ulardan samarali va ilmiy asoslangan holda foydalanishni va takror etishtirishni ta'minlash;
- atrof muhitning ifloslanishini flora va fauna sifatini saqlab qolishga o'ta salbiy ta'sir oqibatlarini oldini olish;
- genit'zgartilgan organizmlardan foydalanishda hayvonot va o'simlik dunyosiga salbiy ta'sirni cheklash va ekologik muvozanatning buzilishi xavfini kamaytirish;
- yovvoyi hayvon va o'simliklar hamda ularning qismlarini O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va olib chiqish sohasidagi munosabatlarni;

- hayvonot va o'simlik dunyosi ob'ektlarini, shu jumladan ularning genetik resurslarini muhofaza qilish, undan foydalanish va takror etishtirish faoliyatini kodifikatsiyalashni yo'lga quyish lozim.

Biologik resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning echimini topishda amaliyot materiallari asosida chuqur ilmiy-nazariy mushohadaga asoslangan takliflar ishlab chiqish hozirgi davrning eng dolzarb muammosidir.

Nazorat savollari

1. Xozirgi zamon ekologik xavflari va tahdidlarini tushuntiring?
2. Iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlari nimalardan iborat?
3. Iqlim o'zgarishining olini olish qanday tadbirlar o'tkaziladi?
4. Suv-energetik muammolarni izohlang?
5. Suv resurslarining ijtimoiy-ekologik ahamiyatini izohlang?
6. Er degradatsiyasini tushuntiring?
7. Er resurslarining ijtimoiy-ekologik ahamiyatini izohlang?
8. Biologik xilma-xillikni izohlang?
9. Biologik xilma-xillikni ijtimoiy-ekologik ahamiyatini izohlang?
10. Mintaqada xozirgi zamon ekologik xavflari va tahdidlariga izoh bering?

9 – ma'ruza OROL VA OROLBO'YI: IJTIMOIIY – EKOLOGIK INQROZINING ASOSIIY OMILLARI

Reja:

1. Qurib qolgan Orol sathining xozirgi xolati.
2. Orolbo'yi mintaqasi ijtimoiy-ekologik inqirozining asosiy sabablari.
3. O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarining Orol mummolarini xal qilishdagi xarakatlari.

Tayanch iboralar: antropogen, endemik, relikt, gidrogeologik, geomorfologik

1. Qurib qolgan Orol sathining xozirgi xolati.

Tabiiy muhit holatining inson ta'sirida o'zgarishi, jonli va jonsiz komponentlarga kuchli antropogen ta'sir mahalliy, mintaqaviy va umumjahon ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Jumladan, shu kabi ta'sirlar natijasida mintaqadagi ekologik inqirozning eng xavfli nuqtasi hisoblangan "Orol muammosi" vujudga keldi.

1960 yilgacha Orol dengizi maydoni 66,1 ming kv. km, xajmi 1083 kub. km bo'lib Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan tuyingan. Orolbuyining keng xududlarida O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan – buxoro bug'usi (xongul),

jayron, ustyurt tog' qo'yi yashagan. O'zbekistonda Ustyurt platosida sayg'oqlar yashaydi. Qishlashga va ko'payishga tuplanadigan sayg'oqlar soni 1,0 mln. boshgacha etar edi (1988 y.). Hajmi 13 martadan ortiq qisqargan. Maydoni 7 barobardan ortiq qisqargan. Suv sathi 26 metrga pasaygan. Qirg'oq chizig'i 100 kilometr dan ko'proqqa chekingan. SHo'rlanish darajasi g'arbiy qismida 120 g/l, sharqiy qismida- 280 g/l gacha.

1964 йил
майdonи 66000 км²
-100%

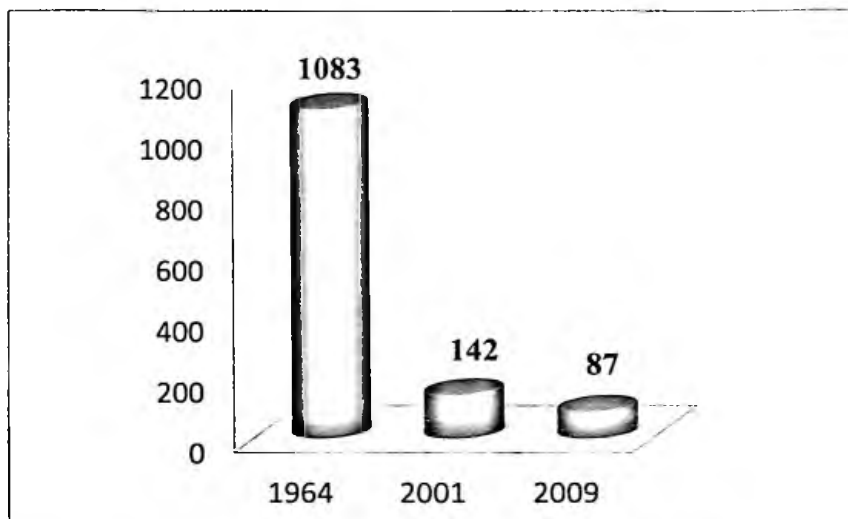

2001 йил
майdonи 21100 км²
- 32,0%

2009 йил
майdonи 8900 км²
-13,5 %

1 – rasm Orol dengizi qurishi dinamikasi

2 – rasm Orol dengizi xajmi o'zgarishi dinamikasi 1964 – 2009 yillar

Dengizning qurigan qismida Orolqum nomi bilan yuritilayotgan maydoni 5.0 mln. gektardan ortiq bo'lgan tuz va qum aralash sahro paydo bo'ldi. Vaqti-vaqti bilan bu erda yuzaga keladigan bo'ronlar million tonnalab tuz, chang va qumni yuzlab kilometrlarga sochib yubormoqda.

Avval dengiz yirik transport, baliqchilik va boshqa xo'jalik ham iqlim ahamiyatiga ega edi. Bugungi kunda Orol dengizini o'rinda asosan 6 ta qoldiq ko'llar hosil bo'lgan. Orol dengizining qurib ketgan erlaridan shamol orqali havoga tuz va chang ko'tarilib, yuzlab kilometr hududlarga tarqalmoqda. Bu nafaqat Orolbo'yi, balki undan uzoq hududlarda ham qurg'oqchilikni keltirib chiqarmoqda. Orolning qurigan tubidan ko'tarilgan chang-to'fonlari ilk bora 1975 yili kosmik tasvirlar natijasida aniqlangan, hozirda esa ular oddiy holga aylangan. O'tgan asrning 80-yillaridan boshlab bunday to'fonlar yiliga 90 kungacha cho'zilgan. Amudaryo qo'yi qismidagi o'simlik dunyosi siyraklashdi, ba'zi o'simlik turlari umuman yo'qolib ketdi, yoki yo'q bo'lish arafasiga kelib qoldi. Daryo qirg'oqbo'yi to'qayzorlari qisqarib ketdi, bu esa o'z navbatida hayvonot dunyosiga ham salbiy ta'sir o'tkazmoqda. Noyob va kamayib borayotgan hayvon va o'simlik turlarini saqlash maqsadida 2006 yilda nashr etilgan Qizil kitobida o'simliklarning 305 turi (1983 yilda 163 tumi, 2003 yilgi nashrda 301 tur) va hayvonlarning 184 turi (1984 yil 63 tur, 2003 yilgi nashrda 184 tur) kiritilgan.

Orolbo'yi mintaqasi endemik turlaridan kamyoblik darajasi 2 bo'lgan turlardan: Qoldiqtog' astragali (*Astragal remanens* Nabiev), Oqtog' chalovi (*Stipa aktauensis* Roshev), Mayda moviygul (*Lappula parvula* Nabiev et Zak), YUraksimon torol (*Lepidium subcordatum* Botsch. et Vved.), Buze lolasi (*Tulipa buhscana* Boiss), So'g'd lolasi (*Tulipa sogdiana* Bunge), Qadahsimon sutlama (*Euphorbia sclerocyathium* Korov. et M.Pop.), Vvedenskiy oligoxetasi (*Oligohaeta vvedenskyi* Tscherneva), Bunge takasoqoli (*Scorzonera bungle* Krasch. Et Lipsch.), kamyoblik darajasi 3 bo'lgan O'zbekistonning shimolidagi relik turlar Xiva sho'ragi (*Salsola chiwensis* V. Pop.) O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan. Agar, 1970 yil Xorazm viloyatida sho'rlanmagan va kam sho'rlangan erlar 86 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1990 yilga kelib bu ko'rsatkich 69 foizga tushdi. Hozirgi kunda Qoraqalpog'iston Respublikasining umumiy sho'rlangan er maydoni 90 foizdan ko'proqni tashkil etmoqda. Orol dengizining qurigan tubidan shamol orqali atrof tabiiy muhitdagi o'simliklariga va ekin maydonlariga tushayotgan tuz changlar bunga asosiy sabab bo'lmoqda. Buning natijasida erlarning sho'rlanishi haddan tashqari ko'tarilib o'simliklarni qurib nobud bo'lishiga olib keldi. Mintaqadagi bu sayyoraviy ekologik muammo esa mavjud Qizilqum va Qoraqum o'rtasida yangi bir qumli "Orolqum" sahrosini paydo qildi. Amudaryo deltasiga tushayotgan daryo suvining tez sur'atlar bilan kamayishi va uning tarkibida kollektor-drenaj, sanoat chiqindilari bo'lmish har xil ximikatlarning borligi bu hududda erlarning ommaviy sho'rlanishiga, tuproqning, er osti va ustki suv havzalarining ifloslanishiga, o'simlik dunyosiga va oqibatda qishloq xo'jaligi va chorvachilik mahsulotlarining sifat va miqdoriga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

2. Orolbo'yi mintaqasi ijtimoiy-ekologik inqirozining asosiy sabablari.

Mutaxassislar fikricha, Orol muammosi kelib chiqishiga quyidagi omillar asosiy sababchi bo'lgan:

- ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish strategiyasini noto'g'ri tanlangani. Bu omilning hudud tabiatiga, xo'jaligiga va ijtimoiy munosabatlarga uzliksiz cho'zilgan salbiy ta'siri;
- tuproqning murakkab mexanik tarkibi gidrogeologik va geomorfologik sharoitlar hisobga olinmaganligi;
- sug'orish va gidrotexnik inshoot tizimlarini loyihalash, qurish va ulardan foydalanish sifatining past darajadaligi;
- qabul qilingan sug'orish me'yorlarida tuproq va qishloq xo'jalik o'simliklarining o'ziga xos ko'p xususiyatlari hisobga olinmaganligi va boshqa sabablar.

Ko'pgina korxona va ishlab chiqarish muassasalarining tabiiy xomashyolarining etishmasligi natijasida ishsizlik, aholini past turmush darajasi kabi muammolar vujudga keldi.

Orol dengizining qurishi natijasida mahsuldorligi yiliga 45 ming tonnagacha ovlangan baliqchilik sanoati, tub aholining doimiy hayot manbai bo'lgan ovchilik va mo'ynachilik sohalari inqirozga uchradi.

Amudaryo qo'yi qismidagi o'simlik dunyosi siyraklashdi, ba'zi o'simlik turlari umuman yo'qolib ketdi, yoki yo'q bo'lish arafasiga kelib qoldi. Daryo qirg'oqbo'yi to'qayzorlari qisqarib ketdi, bu esa o'z navbatida hayvonot dunyosiga ham salbiy ta'sir o'tkazmoqda.

3. O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarining Orol muammolarini xal qilishdagi xarakatlari.

Orol muammosi nafaqat O'zbekiston va Markaziy Osiyo uchun, balki sayyoramizning juda katta hududiga tahdid solayotgan kutilmagan og'ir fojia viy oqibatlariga olib keluvchi ekologik xavf-xatar hamdir. Hozirning o'zidayoq ushbu ekologik falokat Orolbo'yida yashovchi millionlab aholining turmush tarziga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan va xalqaro ahamiyat kasb etgan, ekologik oqibatlari nafaqat bitta mintaqa uchun, balki global tanazzul o'chog'ini vujudga keltiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yaxlit va murakkab holatida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Hududdagi iqlim o'zgarishi sharoitida barcha jarayonlar o'ta murakkab, og'ir va qiyin vaziyatni juda tez sodir etayotganligini ham bugun hech kim inkor eta olmaydi.

Bugungi kunda O'zbekistonda quruq iqlimning kuchayishi kuzatilayotir. Bu, Orol dengizining qurishi mintaqada iqlim o'zgarishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatganini yaqqol isbotlab turibdi. Bir paytlar Orol dengizi Sibir tomondan esuvchi sovuq shamolni, yozda esa jazirama issiqni yumshatuvchi o'ziga xos vazifani bajarar edi. Uning qurishi esa mintaqada iqlimni sezilarli darajada o'zgartirib yubordi. YOzda issiq va quriq bo'lgan kunlar ko'paydi. Qishning qahraton va sovuq kunlari soni oshdi. Oqibatda Orolbo'yida harorat 40 darajadan yuqoriga ko'tarilgan kunlar ikki barobarga ko'paydi. O'zbekistonning boshqa hududlarida esa bunday kunlar o'rtacha 1,5 barobarga oshdi. Mutaxassislarining bashorat qilishlaricha, 2035-2050 yillarga borib mintaqada havo harorati 1,5-3 darajaga oshishi mumkin ekan. Havo haroratining eng ko'p darajada ko'tarilishi mamlakatimizning shimolida – Orolbo'yida kutilayotgani ham bejiz emas.

Global iqlim o'zgarishi mintaqada ob-havoning kutilmagan injiqliklari sodir bo'lishi holatining ko'payishiga olib keladi. Suv zahiralariining shakllanishida o'zgarish sodir bo'lib, bu, eng avvalo, Orol dengizi havzasida, ayniqsa, Orolbo'yida qo'shimcha salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Qurg'oqchilik yillarida suvning minerallashish va mikrobiologik ko'rsatkichlarida

sifat darajasi yomonlashadi. Iqlimning issiqlik tomonga keskin o'zgarishi Orolbo'yida qurg'oqchilikning keskinlashuviga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, gidrologik qurg'oqchilik sharoitida daryolarning quyi qismida keskin iqlimiy vaziyat yuzaga kelmoqda. YUzaga kelgan vaziyat Orol dengizi havzasidagi davlatlarning o'zaro kelishuvsiz qilgan hatti-harakatlari natijasida yanada keskinlashishi mumkin. SHunday ekan, mintaqadagi davlatlar va ularning aholisi hayotida, turmush tarzida asrlar osha muhim ahamiyat kasb etgan transchegaraviy daryolar suvidan oqilona foydalanish masalasiga alohida e'tibot qaratmoq joizdir. Bu, bugungi kunda mintaqadagi oltita davlatda yashayotgan 55 milliondan ortiq aholi manfaatlar uchun bevosita va bilvosita taalluqlidir.

Orol dengizi havzasida ro'y bergan ekologik vaziyat global tus olganligini O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimovning BMT Bosh Assambleyasining 48 va 50 sessiyalarida so'zlagan nutqida, shuningdek, Markaziy Osiyo mamlakatlarining Olmaota va Nukus Deklaratsiyalarida, 2008 yilning may, 2010 yilning noyabr oylarida bo'lib o'tgan Xalqaro konferensiyalar ishtirokchilari qabul qilgan Toshkent Deklaratsiyalarida alohida qayd qilib o'tilgan edi. SHunday ekan, Orol fojiasi oqibatlari va shu tufayli yuzaga kelgan muammolarni hal etish borasidagi barcha faoliyatlar har tomonlama xalqaro hamkorlik va o'zaro hamjihatlik asosida bo'lmog'i kerak.

Nazorat savollari

1. Qurib qolgan Orol sathining hozirgi xolatini izohlang?
2. Orol dengizi qurishi dinamikasini icohlang?
3. Orlbo'yi mintaqasi ijtimoiy-ekologik inqirozining asosiy sabablari.
4. Orlbo'yi mintaqasi ijtimoiy-ekologik inqirozining oqibatlari.
5. Orol dengizi qurishining mintqa er reserslariga ta'siri?
6. Orol dengizi qurishining demografik jihatlari.
7. Orol dengizi qurishining nitijasida mintqa suv ta'minotining o'zgarishi.
8. Orol dengizi qurishining mintqa iqlimiga ta'siri.
9. Orol dengizi qurishi ta'sirini kamatirish uchun amalga oshirilayotgan ishlar.
10. O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlarining Orol mummolarini xal qilishdagi xarakatlari.

10 – ma’ruza INSON SALOMATLIGI IJTIMOIIY –EKOLOGIK O’LCHAMLARDA

Reja:

- 1. Atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog‘liq sog‘liqni saqlashning asosiy muammolari**
- 2. Sog‘liqni saqlashda toza ist‘mol suvi va kanalizatsiyani ahamiyati**
- 3. Inson salomatligida oziq-ovqatlar sifatining ahamiyati**

Tayanch iboralar: antropogen, konsentratsiya, immunitet, allergik

1. Atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog‘liq sog‘liqni saqlashning asosiy muammolari

So‘nggi 200 yilda insoniyat ilmiy-texnika taraqqiyoti, tibbiyot yutuqlari, yashash sharoitlarini sezilarli darajada yaxshilanishi tufayli xayot davomiyligini ancha oshirishga erishdi.

Oxirgi o‘n yillikda ichterlania, o‘tkir ichak yuqumli kaslliklari, dizenteriya, virusli gepatet va boshqa yuqumli kaslliklar bilan kasllanishlar soni kamaymoqda. Biroq, ommaviy yuqumli kaslliklar kamaygan sari, asosan yuqmaydigan surunkali kaslliklar oldingi o‘rinlarni egallay boshladi.

Umumiy holatda sog‘liqqa o‘ta xavfli ta’sir etuvchi o‘nta etakchi sabablardan etittasini (yuqori arterial bosim, tamaki ist‘emol qilish, alkogolni kamaytirish, qondagi xolestrin darajasini kamaytirish, ortiqcha tana og‘irligi, sabzavot va meva maxsulotlarini etarli iste‘mol qilmaslik, jismoniy faollik) kamaytirishga erishish mumkin.

Populyasion darajada odamlar salomatligiga atrof-muhit omillarining ta’sirini ko‘rsatuvchi nomaxsus ko‘rsatkichlaridan biri, kutilayotgan hayot davomiyligi (KHD) dir. Hozirgi kunda mamlakatimizda kutilayotgan hayot davomiyligi o‘rtacha 75 yosh. KHD oshishi, aholi salomatligi yaxshilanayotganligi bilan bir qatorda atrof muxitga antropogen ta’sirning notekis taqsimlanganligi tufayli alohida aholi guruhlari (shahar va qishloq) o‘rtasida salomatlik borasida ma’lum farq yuzaga kelmoqda.

Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (BSST) ekspertlari ma’lumotlariga ko‘ra saraton bilan bog‘liq barcha kasalliklarning 23 % va sodir bo‘layotgan holatlarning 25% atrof muxit omillarining ta’siri bilan izohlanadi.

Atrof – muxit omillarining turlicha ta’siri va xarakteri (ijtimoiy, iqtisodiy, biologik, tabiiy-iqlimiy, kimyoviy, fizik va boshqalar) aholi salomatligiga salbiy ta’sirining rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Jamiyatning xozirgi taraqqiyot bosqichida noqulay ekologik muhit aholi salomatligiga ta’sir ko‘rsatishi tabiiydir.

Turli kimyoviy moddalar va changning yuqori konsentratsiyasi inson organizmini ximoyalash mexanizmining buzilishiga olib kelib immunitet tanqisligini vjudga keltirib allergik va o'tkir va surunkali kasliklarni paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

2. Sog'liqni saqlashda toza ist'mol suvi va kanalizatsiyani ahamiyati

Inson va uning salomatligi uchun chuchuk suvning ahamiyati beqiyosdir. Dunyo miqyosida chuchuk suvning tanqisligi yildan –yilga ortib bormoqda. O'zbekistonda ham aholini toza ichimlik suv bilan ta'minlash dolzarb vazifalardan biridir. 2017 yil 22 apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-2021 yillarda ichimlik suvi ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini kompleks rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish dasturi to'g'risdagi Qarori ushbu masalaga mamlakatda jiddiy e'tibor berilayotganligini ko'rsatadi. Aholini toza ichimlik suvidan foydalanishi imkoniyatlarini kengaytirish ming yillik taraqqiyotning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Ichimlik suvining sifati ko'plab omillar: suv ta'minoti manbalari tabiati, chuchuk suv xavzasi tuzilishi, tozalash va zararsizlantirishni samaradorligi, antropogen ta'sir darajasi, aholiga etkazib berish tartibiga bog'liq.

Aholiga berilayotgan suv sifatini baholash uchun O'zbekiston Respublikasida 2000 yilda GOST 950:2000 "Ichimlik suvi" standarti joriy etilgan.

3. Inson salomatligida oziq-ovqatlar sifatining ahamiyati

Oziq – ovqat mahsulotlari xavfsizligi hozirgi vaqtda dastlabki ishlab chiqarish jarayonlarida tarmoqlararo xamkorlikni taqozo etadi. Oziq – ovqat mahsulotlarning sifatini yomonlashuvdan saqlash uchun quyidagilarga asosiy e'tiborni qaratish zarur:

- oziq-ovqatlarga turli sabablar natijasida kimyoviy va biologik ifloslantiruvchilarni tushishini nazorat qilish;
- qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda turli kimyoviy moddalardan(pestitsidlar va yadokimikalar) me'ridan ortiqcha foydalanishni nazorat qilish;
- erlarning ifloslanib ketishdan muhofaza qilish;
- suv resurslarini o'ta ifloslanib ketishdan saqlash;
- atrof- muhitning makro va mikroelementlari muvozanatining buzilishidan asrash va boshqalar.

Nazorat savollari

1. Ekologiya va salomatlikni o'zaro bog'liqligi.
2. Mintaqada ijtimoiy-ekologik omillarning inson salomatligiga ta'sirining o'ziga xosligi.
3. Kaslikni oldini olishda va sog'lom turmush tarzini yaratishda ijtimoiy ekologianing roli.

4. Atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog'liq sog'liqni saqlashning asosiy muammolari
5. Sog'liqni saqlashda toza ist'mol suvi va kanalizatsiyani ahamiyati
6. Inson salomatligida oziq-ovqatlar sifatining ahamiyati

11 – ma'ruza SHAHAR MUHITINING IJTIMOIIY – EKOLOGIK MUAMMOLARI

Reja:

1. SHahar muhiti ifloslanishining asosiy manbalari
2. SHahar muhitida sog'liqni saqlashda toza ist'mol suvi, kanalizatsiya hamda oziq-ovqat maxsulotlari sifatini ahamiyati
3. SHahar muhitini muhofaza qilish tadbirlari

Tayanch iboralar: toksik, to'qima, sintez

1. SHahar muhiti ifloslanishining asosiy manbalari

Odatda shahar xududi quyidagi zonalarga bo'linadi:

1. Aholi turar joylari;
2. Sanoat korxonalari;
3. Kommunal-xo'jalik ob'ektlari;
4. Omborxonalar;
5. Tashqi transport shoxobchalari;
6. Dam olish zonalari.

SHaharlarda turg'un va ko'chma manbalardan atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarning yalpi tashlanishi umumiy antropogen ta'simi ifodalaydi.

Turg'un manbalar chiqindilarining asosiy qismini oltingugurt dioksidi, uglevodorodlar, qattiq moddalar tashkil etadi. Turg'un manbalardan atmosfera havosiga 150 dan ortiq ifloslantiruvchi moddalar tashlanadi. Bu tashlamalarning asosiy qismini tashkil qiluvchi qattiq moddalar : og'ir moddalar, vannadiy besh oksidi, benz(a)piren, oltingugurt dioksidi, metilmerkaptan, mishyak, flor birikmalari va boshqalar yuqori toksik zararli moddalar jumlasiga kiradi. SHu bilan birga ko'chma manbalarning asosiy ulushi avtomobil transportiga to'g'ri keladi, ya'ni 60 % ortiq.

SHahar muhiti ifloslanishining asosiy manbalari yani biri kommunal – maishiy chiqindilardir. SHaharlarda maishiy chiqindilarni yig'ilishi va ularni olib chiqilishi va zararsizlantirishi muammosi mavjud muammolarning asosini tashkil etadi.

SHahar aholisining soni maishiy chiqindilarni yig'ish, olib chiqib ketish va zararsizlantirish asosiy omil hisoblanadi.

Maishiy chiqindilarni yig'ish, tashish va zararsizlantirishda quyidagilarga asosiy e'tibor qaratilishi zarur:

- CHiqindilarni olib chiqib ketish uchun transport ta'minotini yaxshilash;
- Konteynerlar bilan etarli darajada ta'minlash;
- Korxonalar va aholi tomonidan chiqindilar uchun muljallanmagan erlarga chiqindilarni tashlash va yig'ishga yo'l quymaslik;
- CHiqindixonalarining texnik va sanitar xavfsizlik qoidalarini javob berishi;
- CHiqindixonalarda chiqindilarni utilizatsiya qilish texnik holatiga etarli darajada e'tibor qaratish.

2. SHahar muhitida sog'liqni saqlashda toza ist'mol suvi, kanalizatsiya hamda oziq-ovqat maxsulotlari sifatini ahamiyati

Suv ayniqsa organizmlarning yashashi uchun juda muhim ahamiyatga egadir. Er yuzidagi tirik organizm suvsiz yashashi mumkin emas, chunki har qanday hayvon, o'simlik va insonlarni xujayra to'qimalarida ma'lum miqdorda suv bor. O'simlik tanasida va hayvonlar organizmidagi suvning miqdori 50 – 98 % gacha bo'ladi. Go'sht tarkibida suv 50 % bo'lsa, sutda 87 – 89 %, sabzovotda 85 – 90 % ga etadi.

Suv ayniqsa, inson organizmi uchun o'ta zarur, chunki inson vaznining 70 % suvdan iborat. SHu sababli inson ovqatsiz bir oygacha yashay olsa ham, lekin suvsiz bir necha kun yashashi mumkin xolos. SHunday qilib, suv inson tanasida ma'lum miqdorda doimo bo'lishi shart, agar inson tanasidagi suvning 12 % ni qandaydir sabablarga ko'ra birdaniga yo'qotsa, u holda u haloq bo'ladi. Suv tufayli organizmda hayotiy muhim mineral tuzlar eritma holatida mavjuddir. Suv ishtiroqida qon turli moddalarni so'rib oladi va boshqa to'qimalar oralig'ida sintez yuz beradi. Organizmning turli organlaridagi va to'qimalaridagi suvning miqdori deyarli doimiy bo'lib, ular qo'yidagi raqamlarda ifodalanadi: bosh miya yarim shari kobig'ida 83.3 %, bog'lovchi tuqimada – 80 %, buyrakda – 82.0 %, terida – 72.0 %, skeletda – 22.0 %, tish emalida – 0.2 %. Suvsiz tanani ozuqa bilan ta'minlash mumkin bo'lmas edi, ya'ni u yangi elementlarni o'tqazuvchi provodnikdir. SHu bilan birga suv tana o'zlashtirmagan yoki turli organlar ajratgan moddalarni tashqariga chiqaruvchi omildir.

Bundan tashqari suv organizm uchun termoregulyator vazifasini ham bajaradi. SHu sababli har bir inson sutka davomida havo haroratiga karab 2.4 – 4 litrdan (past haroratda) 6 – 6.5 litrgacha (ochik havoda harorat 40°S daraja issiq bo'lganda) suv iste'mol qiladi. Inson organizmiga ko'p moddalar, albatta tarkibiy qismida suv bo'lgan ovqat bilan birga kiradi. Inson organizmida (Mendeleev kimyoviy elementlari davriy sistemasidagi) 40 ta kimyoviy elementlar borligi aniqlangan; ya'ni birinchi navbatda nisbatan katta miqdorda O₂, S, N, N lar borligi kayd etilgan. Inson organizmiga uning tanasi kletkalari va to'qimalari tarkibidagi Sa, Mg, Na, K, R va boshqa elementlari bo'lgan mineral tuzlarning 80 % i suv bilan birga kiradi. Tananing tirik to'qimasida bu elementlar asosan kimyoviy

birikma ko'rinishida bo'ladi.

Suvning erituvchanlik xususiyati tufayli qon va limfa organizmdagi murakkab kimyoviy jarayonlarni amalga oshishi uchun ideal muhit sifatida xizmat qiladi. Suv insonning shaxsiy gigienasi uchun ham o'ta zarur omillardan xisoblanadi. Har bir inson o'rtacha shaxsiy gigienasi va maishiy-kommunal zaruriyatlari uchun sutkada 150-200 litr suv ishlatadi.

Suv resurslarining sanoat chiqindi suvlari bilan ifloslanishini bartaraf qilish uchun sanoatni suv bilan ta'minlash tizimida suvdan yopiq tizimda foydalanishni va "qoldiqlarni" zararsizlantirish tadbirlarini maksimal tadbiq qilishni amalga oshirishni ko'zda tutiladi. Oziq-ovqat sanoatini ifloslangan suvlar mahalliy tozalash inshootlaridan o'tqazilgandan keyin aholi joylarini kanalizatsiya shahobchasiga tashlanishi kerak va kommunal ho'jalik chiqindi suvlari bilan tozalash inshootlaridan o'tkazilgandan keyin sug'orishda yoki sanoatni suv bilan ta'minlashda foydalanish kerak. Kommunal-xo'jalikda chiqindi suvlarini tashqariga chiqarish uchun ko'yidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- aholi yashash joylarida yangi kanalizatsiya shahobchasini qurish yoki borlarini qayta tiklash;

- kanalizatsion chiqindi suvlarini (mexanik, ximiyaviy, biologik va boshqa tozalash usullari) tozalash va ulardan qayta foydalanish

Hozirgi kunda axolini gigiena talablariga javob beradigan toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, insonlar salomatligini muhofaza qilishning asosiy omillaridan bo'lib qolmoqda. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, suv orqali tarqaladigan yuqumli kasalliklardan asrash va suvning kimyoviy tarkibini o'zgarishidan kelib chiqadigan zaharlanishlarni oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Suv sifatini standartlash suv ist'emol qilish tufayli kelib chiqadigan kasalliklarning oldini olish imkonini beradi. Hozirgi kunda turli o'zgartirishlar bilan to'ldirilgan O'zDavSt 950/2000 «Ichimlik suvi» va 28-74-82 «Markazlashgan xo'jalik ichimlik suvi ta'minoti manbalari» deb nomlanadigan Davlat standartlari qabul qilingan. Ushbu standartlar bo'yicha ichimlik suvning kimyoviy, bakteriologik va organoleptik tarkibi hamda uning xususiyatlariga ta'sir etuvchi m'yorlar ishlab chiqilgan. Xuddi suv kabi oziq-ovqat maxsulotlari ham sog'liqni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. SHahar aholisiga etkazib berilayotgan non va non maxsulotlari, go'sht va go'sht mahsulotlari, meva va sabzavotlar, turli xildagi ichimliklar hamda boshqa iste'mol mollari tayyorlanishi, saqlanishi jihatdan talab eutiladigan sanitar-gigienik talablarga javob berishi zarur.

3. SHahar muhitini muhofaza qilish tadbirlari

SHahar xududi atmosfera havosini muhofaza qilish, aholi salomatligini ta'minlash, maishiy chiqindilar muammosini hal etish uchun birinchi navbada quyidagi ishlarni amalga oshirishga e'tibor qaratish zarur:

- shahar miqyosida toza havo tadbirlarini doimiy o'tkazib borish;
- mahallalar, o'quv yurtlari, tashkilotlar, sanoat korxonalari va shahar aholisining barcha qatlamlari orasida ekologik bilim va madaniyatni yuksaltirish uchun tegishli tashkilotlar bilan hamkorlikda tadbirlar o'tkazib borishni yo'lga quyish;
- "Eng obod mahalla", "Eng toza xudud" tanlovlarini o'tkazib borish;
- shaharda obodonlashtirish ishlarini yanada takomillashtirish kabi ishlarni doimiy amalga oshirish lozim.

Nazorat savollari

1. Urboekologiya va katta shaxarlarning (megapolislar) atrof muxitini xolati.
2. SHaxrlar sotsioekotizimlariga avtotransportni ta'siri.
3. SHaxar muxitining optmallashtirishning asosiy yo'nalishlari.
4. SHahar muhiti ifloslanishining asosiy manbalari
5. SHahar muhitida sog'liqni saqlashda toza ist'mol suvi, kanalizatsiya hamda oziq-ovqat maxsulotlari sifatini ahamiyati.
6. SHahar muhitini muhofaza qilish tadbirlari.

12 – ma'ruza CHIQINDILARNING IJTIMOY – EKOLOGIK MUAMMOLARI

Reja:

1. Chiqindilarni paydo bo'lishi.
2. Chiqindilarni xolati, utilitatsiyasi va qayta ishlash.
3. Chiqindilarni boshqarish.
4. O'zbekiston Respublikasining "CHiqindilar to'g'risida"gi qonuni.

Tayanch iboralar: utilitatsiya, realizatsiya

1. Chiqindilarni paydo bo'lishi.

CHiqindi – qimmatli xomashyo Dunyo miqyosida chiqindilar muammosi eng dolzarb ekologik masalalardan biriga aylanib bormoqda. Tahlillarga ko'ra, so'nggi yillarda maishiy va sanoat chiqindilarining yildan-yilga ortayotgani er yuzidagi ekologik barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ma'lumotlarga qaraganda, hozirgi kunda chiqindilarning 900 ga yaqin turi qayd etilgan. Har yili dunyoda chiqindilar hajmi 3 foizga ko'paymoqda. Atrof-muhitni ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilaridan muhofaza qilish tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik toza texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish muammolari bilan uzviy bog'liqdir. Ko'p asrlar davomida chiqindilarni noto'g'ri boshqarish tabiiy

resurslar o'zgarishiga, tabiat hodisalarining buzilishiga sabab bo'lmoqda. Bu chiqindilarning 80 foizini organik moddalar tashkil qiladi va ularni qayta ishlash natijasida katta miqdordagi energiya va energiya tashuvchilarni ishlab chiqarish mumkin. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi uning 85 foizini qayta ishlash mumkinligini ko'rsatmoqda. CHiqindilarni qayta ishlash elektr energiyasi va suvdan foydalanishni bir necha barobarga kamaytiradi. Masalan, makalaturadan qog'oz olish nafaqat daraxtlarning kesilishini kamaytiradi, balki elektr quvvatining sarfini to'rt dan uch qismga qisqartiradi. Bir tonna qog'ozni qayta ishlab chiqarishga uni yog'ochdan tayyorlash uchun ketadigan suvning yarmi sarf bo'ladi. Tobora ko'payib borayotgan elektron chiqindilar ham insoniyatga xavf solmoqda. Har yili er yuzida 2 million tonnaga yaqin elektron chiqindi paydo bo'lmoqda. Misol uchun, birgina mobil aloqa vositasi 500 tadan 1000 tagacha turli qismlardan tashkil topgan. Ularning ko'pchiligi zaharli og'ir metallar – qo'rg'oshin, simob, kadmий va boshqa xavfli kimyoviy moddalarni o'z ichiga oladi.

2. Chiqindilarni xolati, siniflarga bo'linishi, utilizatsiyasi va qayta ishlash.

CHiqindilar bilan ishlashda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:
chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish – chiqindilarning hosil bo'lishi, ularni to'plab olib ketish, saqlash, tashish, ko'mib tashlash, qayta ishlash, utilizatsiya va realizatsiya qilish bilan bog'liq faoliyat;

chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish ob'ektlari – chiqindilarni to'plash, saqlash, tashish, ko'mib tashlash, qayta ishlash, utilizatsiya va realizatsiya qilish uchun foydalaniladigan ob'ektlar;

chiqindi pasporti – chiqindi kelib chiqqan joyni hamda chiqindining individual xususiyatlarini tasdiqlovchi hujjat;

chiqindilar – ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida xom ashyo, materiallar, xomaki mahsulotlar, boshqa buyumlar yoki mahsulotlarning hosil bo'lgan qoldiqlari, shuningdek o'zining iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar (mahsulotlar);

chiqindilarni joylashtirish limiti – muayyan muddatga joylashtirish ruxsat etilgan chiqindilarning eng yuqori miqdori;

chiqindilarni joylashtirish ob'ekti – chiqindilarni saqlash hamda ko'mib tashlash uchun maxsus ajratilgan va jihozlangan joy;

chiqindilarni ko'mib tashlash – chiqindilarni, ifloslantiruvchi moddalar atrof muhitni bulg'atishining oldini olishga qaratilgan hamda bu chiqindilardan kelgusida foydalanish imkoniyatini istisno etadigan tarzda, ajratib qo'yish;

chiqindilarni saqlash – ko'mib tashlash, qayta ishlash yoki utilizatsiya qilish

maqsadida chiqindilar olib ketilguncha ularni maxsus jihozlangan to'plagichlarda saqlash;

chiqindilarni utilizatsiya qilish – chiqindilar tarkibidan qimmatli moddalarni ajratib olish yoki chiqindilarni ikkilamchi xom-ashyo, yoqilg'i, o'g'it sifatida va boshqa maqsadlarda ishlatish;

chiqindilarni qayta ishlash – chiqindilarni ekologik jihatdan bexatar saqlash, tashish yoki utilizatsiya qilish maqsadida ularning fizik, kimyoviy yoki biologik xususiyatlarini o'zgartirish bilan bog'liq texnologik operatsiyalarni amalga oshirish;

chiqindilarning hosil bo'lish normativi – mahsulot birligi ishlab chiqarilayotganda yoki boshlang'ich xom ashyo birligidan hosil bo'ladigan muayyan turdagi chiqindilarning belgilangan miqdori;

xavfli chiqindilar – tarkibida xavfli (zaharlilik, yuqumlilik, portlovchanlik, tez alanganib yong'in chiqaruvchanlik, reaksiyaga tez kirishuvchanlik, radioaktivlik) xususiyatlardan loaqal bittasiga ega moddalar mavjud bo'lgan, bunday moddalar fuqarolar sog'lig'i va hayotiga, atrof muhitga o'zi mustaqil tarzda ham, shuningdek boshqa moddalarga qo'shilganda ham bevosita yoki potensial xavf tug'diradigan miqdorda va shaklda mavjud bo'lgan chiqindilar.

Atrof muhitga chiqarilayotgan chiqindilar agregat holati va kelib chiqishiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Gaz holatidagi chiqindilar
2. Suyuq holatdagi chiqindilar
3. Qattiq holatdagi chiqindilar

CHiqindilarni qayta ishlovchi va utilizatsiya qiluvchi korxonalarga kamchiqimli texnologiyalarni olib kirish sohani rivojlantirishning eng samarali usuli hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizdagi 300 ga yaqin korxona qog'oz, plastik, rezina, shisha, metall va boshqa ikkilamchi chiqindilarni qayta ishlamoqda. Masalan, «Toshrangmetzavod» aksiyadorlik jamiyati rangli metallarni yig'ish va qayta ishlash sohasida ixtisoslashgan korxona bo'lib, zamonaviy asbob-uskunalar, ilg'or texnologiyalar bilan ta'minlangan. YUqori malakali xodimlar faoliyat ko'rsatmoqda. Zavod rangli metall parchalari va chiqindilarni yig'ish, rangli metallarga birlamchi ishlov berish, ishdan chiqqan qo'rg'oshinli akkumulyatorlarni to'plash va ularni qayta ishlash bilan shug'ullanadi. 2016 yilda korxona tomonidan 180 tonna elektron chiqindi qayta ishlandi. Korxona TUV:ISO 9001-2008 standarti bo'yicha sertifikatlangan. BID (Business Initiative Direction) xalqaro mukofotiga sazovor bo'lgan. Korxonada sifat menejmenti va sifatni boshqarishning namunali tizimi shakllangan. Maishiy chiqindilarni to'plash, tashish, qayta ishlash, utilizatsiya qilish va ko'mish ishlarining samarali tizimini tashkil qilish ekologik

muammolarni bartaraf etish bilan birga mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham foyda keltiradi.

3. Chiqindilarni boshqarish.

Bugungi kunda mamlakatimizda atrof-muhitni muhofaza qilish, aholi salomatligini himoyalash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan izchil ekologik siyosat yuritilmoqda. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha muhim huquqiy, tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlarni bevosita tartibga soluvchi 15 dan ziyod qonun, tabiiy resurslarning ayrim turlaridan foydalanish mexanizmlari va shartlari, shuningdek, davlat ekologik ekspertizasini amalga oshirish, turli toifadagi qo'riqlanadigan hududlarni tashkil qilish va ularda alohida foydalanish rejimini o'rnatish tartib- taomillari va boshqa masalalarni belgilab bergan 30 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2017 yil 21 apreldagi «Ekologiya va atrof- muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni hamda «2017-2021 yillarda maishiy chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori bu boradagi ishlar ko'lamini yanada kengaytirishga xizmat qilmoqda. Farmonga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va uning hududiy boshqarmalarida chiqindilarning hosil bo'lishi, ularni to'plash, saqlash, tashib ketish, utilizatsiya qilish, qayta ishlash, ko'mish va realizatsiya qilish bo'yicha nazorat inspeksiyalari tashkil etilgan.

4. O'zbekiston Respublikasining "Chiqindilar to'g'risida"gi qonuni.

2002 yil 5 aprelda qabul qilingan va 30 ta moddadan iborat ushbu qonunning maqsadi chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Qonunning asosiy vazifalari chiqindilarning fuqarolar hayoti va sog'lig'iga, atrof muhitga zararli ta'sirining oldini olish, chiqindilar hosil bo'lishini kamaytirish va ulardan xo'jalik faoliyatida oqilona foydalanilishini ta'minlashdan iborat. Mazkur qonunda chiqindilar bilan ishlash bo'yicha davlat organlari hamda yuridik va jismoniy shaxslarning vakolatlari aniq belgilab berilgan.

Nazorat savollari

1. CHiqindilar deganda nima tushiniladi?
2. CHiqindilar hosil bo'lishni izohlang?
3. CHiqindilarni xolatini tushuntiring?
4. CHiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish deganda nima tushiniladi?

5. Xavfli chiqindilarni izohlang?
6. CHiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish ob'ektlarini izohlang?
7. CHiqindilarni boshqarishni tushintiring?
8. CHiqindilar utilitatsiyasi va qayta ishlashni tushuntiring?
9. CHiqindilarning ijtimoiy xavfini izohlang?
10. O'zbekiston Respublikasining "CHiqindilar to'g'risida"gi qonuni mohiyatini tushintiring?

13 – ma'ruza BARQAROR RIVOJLANISH STRATEGIYASI VA NOOSFERA KONSEPSIYASI

Reja:

- 1. Barqaror rivojlanish ta'rifi va tushunchasi.**
- 2. Barqaror rivojlanishning tashkil qiluvchi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo'nalishlari.**
- 3. Noosfera konsepsiyasi.**

Tayanch iboralar: konsepsiya, global, terrorizm, ekstremizm, fanatizm, ekstensiv, etnik, shovinizm, sammit, simpozium, strategiya, taktika, karer, noosfera

1. Barqaror rivojlanish ta'rifi va tushunchasi.

Hozirgi kunda umumiy ekologik xarakterga ega bo'lgan va echimini hal qilishini talab etadigan muammolarga V.V. Vernadskiyning noosfera to'g'risidagi barqaror rivojlanish konsepsiyalari, ekologik muammolarga bag'ishlangan xalqaro shartnomalar va shu kabilar kiradi.

Kelgusi avlod uchun barcha imkoniyatlarni saqlab qolgan holda inson o'z ehtiyojlarini va talablarini qondira oladigan darajadagi rivojlanish barqaror rivojlanish deyiladi. Tashqi muhit va ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishni bir-biridan ajratmagan holda olib borilishi barqaror rivojlanish konsepsiyasining asosini tashkil etadi. Demak, ana shu nuqtai nazardan qaralganda sog'lom ijtimoiy – iqtisodiy muhitda sog'lom tashqi muhit mavjud bo'ladi. Birlashgan millatlar tashkilotining asosiy hujjati «XXI kun tartibi»da barqaror rivojlanishni ta'minlaydigan keng ko'lamdagi masalalar ko'zda tutilgan. Mazkur masalalarga iqlim o'zgarishining oldini olish, cho'llashishga qarshi kurashish, ekologik ta'limni kuchaytirish, turli xildagi ekologik ishlarni takomillashtirish va boshqalar kiradi. Qayd etilgan ekologik muammolarni hal etishda inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarning muhimligini e'tiborga olmoq zarur. Bu sanoat va qishloq xo'jaligida ishlatiladigan texnologiyalarni takomillashtirish, qashshoqlikka qarshi kurashish, tumush darajasini yuksaltirish, atrof muhit muhofazasiga jiddiy

e'tibor qaratishdan va boshqa muammolarni o'z ichiga oladi. Xuddi shunga o'xshash 40 dan ortiq muammolar 4 ta bo'limga birlashtirilgan.

1. Xarakat dasturi
2. Ijtimoiy-iqtisodiy aspektlar;
3. Aholining rolini kuchaytirish;
4. Bajarish vositalari.

Birlashgan millatlar tashkiloti barqaror rivojlanishni e'lon qilib barcha davlatlardan shu konsepsiyalar asosida o'zlarining milliy barqaror rivojlanish kotsepsiyalarini qabul qilishini so'ragan va hozirgi kunda ko'pchilik davlatlar, shu jumladan bizning respublikamizda ham shunday konsepsiyalar qabul qilingan. Hozirgi kunda Respublikamiz 10 dan ortiq konvensiyalarga qo'shilgan. Ular quyidagilardir:

Tabiatga zarar keltirishga qaratilgan har qanday harbiy va boshqa xil ta'sirlarni man etish konvensiyasi (5 oktyabr 1978 yil);

Ozon qatlamini himoya qilish Vena konvensiyasi;

Ozon qatlamiini emiruvchi moddalar bo'yicha Monreal qarori (18 may 1993 yil);

Xavfli chiqindilarni tashqariga tashib chiqarishni nazorat qilish bo'yicha Bazel konvensiyasi (22 dekabr 1995 yilda);

Iqlimning o'zgarishi bo'yicha BMT ning Ramkaviy Konvensiyasi (10 iyun 1993 yilda);

Biologik xilma – xillik konvensiyasi (6 may 1995 yilda);

CHO'llanishga qarshi, yoki jiddiy cho'llanishni o'z boshidan kechirayotgan Afrika qit'asi bo'yicha BMT konvensiyasi (31 avgust 1995 yilda);

Yo'qolish arafasida turgan yovvoyi flora va faunalarning xalqaro savdosi bo'yicha konvensiya (1 iyul 1997 yilda);

Tabiat va madaniy merosni asrash konvensiyasi (22 dekabr 1995 yilda);

Migratsiya qiluvchi (ko'chib yuruvchi) yovvoyi hayvonlarni asrash bo'yicha Bonn konvensiyasi (1 may 1998 yilda).

Bulardan tashqari O'zbekiston Respublikasi tashqi muhitni muhofaza qilish bo'yicha 12 ta xalqaro kelishuvlarga qo'l qo'ygan.

2. Barqaror rivojlanishning tashkil qiluvchi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo'nalishlari.

Barqaror rivojlanish – shaxs va jamiyat hayotini tashkil etishning yangi modeli. Sayyoramizda yuzaga kelgan vaziyat ekologik muammolarni kishilik jamiyatining barcha jihatlarini bilan kompleks ravishda hal etishning yangi yo'llarini izlab topishga undamoqda. Barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishni ijtimoiy va iqtisodiy muammolar bilan birgalikda hal etishga chaqiradi. Mahalliy, milliy,

mintaqaviy va global miqyosdagi boshqaruv-xo'jalik faoliyatini takomillashtirishni nazarda tutadi. Unda har bir rahbar, uyushma va barcha kishidan erdagi hayotni saqlab qolishdagi rolini ko'rsatib beradi. Iqtisodiyot nazariyasi qonuniyatlariga muvofiq, jamiyatda siyosiy iqlimning keskin o'zgarishi, noqulay ijtimoiy-iqtisodiy talofatlar bilan bir qatorda noqulay ekologik sharoitlarni yuzaga keltiradi. YUNESKO tashkilotining sobiq bosh kotibi Frederik Mayorning fikricha, "Kishilar va tabiat o'rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli ekologik beqarorlikni keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida barqaror bo'lmagan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga olib keladi». Sobiq Ittifoqining qayta qurish davridan (1985 y.dan) to hozirgi kungacha bo'lgan yangi tarixini tahlil qiladigan bo'lsak, XX asrning 90 yillariga kelib yangi tarkib topgan davlatlarda ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash va barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida yangi Evropa rivojlanish banki, Osiyo rivojlanish bankining regional bo'linmalari kabi xalqaro tashkilotlar yuzaga kela boshlaganligini ko'rish mumkin. Ushbu banklar o'z faoliyatini huquqiy demokratik davlat qurish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, terrorizm, ekstremizm, diniy fanatizmining oldini olish kabi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini hamda ekologik muammolarni chuqurlashtiruvchi tabiiy resurslardan foydalanishning ekstensiv usullarini qo'llashni bartaraf etish va yo'qotishni moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratmoqda. Sayyoramizda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblik xalqaro terrorizm, etnik to'qnashuv, shovinizm, ekstremizm va global miqyosda ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda. Mazkur global muammolar turli darajadagi va toifadagi sammit, konferensiya, simpozium kabi xalqaro anjumanlarda muhokama qilinmoqda, ularning qabul qilgan qarorlarida barqaror rivojlanishning strategiyasi va taktikasiga doir rejalar va dasturlar ishlab chiqilmoqda. Aksariyat davlat boshliqlari, siyosiy harakatlar rahbarlari va jamoat arboblari sayyoramizdagi barcha davlatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlamay turib xalqaro hamjamiyatning tinch-totuv yashashi, ertangi kuniga ishonch ko'zi bilan qarashi imkoniyatini yo'qligini uqtirmoqdalar. Barqaror rivojlanish konsepsiyasini yaratilish tarixi xalqaro hamjamiyatning atrof-muhitni muhofaza qilishga oid harakatlaridan boshlanganligi ta'kidlanadi.

Barqaror ekologik rivojlanish davlatlarning birgalikdagi sa'y-harakatiga bog'liq.

Bugungi kunda tabiat insoniyatning boyligi emas, balki uni o'rab turgan olam, inson esa uning bir bo'lagi ekani, boz ustiga, bashariyatning rivojlanishi tabiiy resurslardan oddiy iste'molchi sifatida foydalanishi bilan belgilanmasligi yanada oydinlashdi. Odamzodning tabiiy jarayonlarga aralashuvi ko'p hollarda atrof muhitni o'nglab bo'lmas o'zgarishlarga duchor qilmoqda, uning oqibatlarini esa faqat tabiatni muhofaza qilish bilan bartaraf etib bo'lmaydi. Masalan, oxirgi 50

yilda Er aholisi salkam 3,5 barobar oshgan bo'lsa, eng asosiy tabiiy resurslar bo'lmish neft, gaz, ko'mir, alyuminiy, temir va boshqa zaxiralardan foydalanish o'nlab marta, yog'ochdan foydalanish 14 barobar ko'paydi. Faqat o'tgan asming o'zida quruqlikdagi erlarni o'zlashtirish taxminan ikki barobar ortdi. Maydoni kichik, ammo aholisi zich bo'lgan davlatlar dengiz bo'yi maydonlariga faol «hujum» qildilar. Misol uchun, Niderlandiya er maydonining 40 foizini kanal va to'g'on tizimlarini barpo etish orqali SHimoliy dengizdan «tortib olgan». SHunga o'xshash «hujum»lar Belgiya, Fransiya, Portugaliya, YAponiya, Singapur va boshqa mamlakatlarda ham olib borilmoqda.

Rossiya, Qozog'iston, AQSH, Kanada, Xitoy, Braziliya davlatlari katta-katta maydonlarni o'zlashtirish borasida etakchilik qilmoqda. YA'ni erlarni o'rmonlarni kesish hisobiga o'zlashtirish sayyoramizda ekologik muvozanatning buzilishiga, suv rejimining o'zgarishi va boshqa salbiy oqibatlariga olib keldi. Har yili er yuzidan 13 mln. gektar o'rmon yo'qolib ketmoqda. Sanoat va transport qurilishlari, er osti boyliklarini qazib olish jarayonida hosil bo'ladigan karerlar ham qishloq xo'jaligi erlarini siqib qo'ymoqda. CHO'llanish, ayniqsa, dunyoning qurg'oqchilik hududlaridagi erlarni o'z domiga tortayotir. Bundan tashqari, biologik resurslarning genetik fondidan nooqilona foydalanish ham jiddiy xavotir uyg'otmoqda.

Tabiiy boyliklardan o'ylamay foydalanish, atrof muhit va tabiiy resurslarga antropogen ta'siming haddan ziyod oshishi atmosfera, okean, dengiz va daryolar, tuproq, o'rmon va boshqa tizimlarda keskin o'zgarishlarga va oxir-oqibat muayyan iqlim sharoitiga moslashgan ko'pgina ekotizimlarni izdan chiqaruvchi global xavf-xatarlarning kuchayishiga olib keladi. Bularning barchasi atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab qilmoqda.

Dunyoda ikki yuzdan ortiq davlat bor. Ular turli darajadagi iqtisodiy rivojlanishga, turli holatdagi atrof muhitga, ekologik muammolarni echish borasida har xil yondashuvlarga ega. Ammo bu davlatlarni bugungi va kelgusi avlod manfaatlarini yo'lida atrof muhitni musaffo saqlash va tiklash bo'yicha javobgarlik jipslashtirib turadi. SHu bois energiya tejovchi texnologiyalarni izlash va joriy etish jarayonlariga, tabiiy resurslardan barqaror foydalanishga, muqobil energiya manbalarini rivojlantirishga harakat qilish, shuningdek, uzluksiz ekologik ta'lim tizimini, atrof muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish bo'yicha mutaxassis kadrlarni tayyorlash dasturini joriy etish ishlarini kuchaytirish tobora dolzarb masalaga aylanmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda atrof muhitni muhozafo qilish va tabiatdan foydalanishning qonuniy asoslari shakllandi, barqaror rivojlanish bo'yicha qator strategik hujjatlar qabul qilindi. Bixilma-xillikni saqlash milliy strategiyasi va harakatlar rejasi; CHO'llanish va qurg'oqchilik bilan kurashish bo'yicha harakatlar

rejasi; Barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha milliy strategiya konsepsiyasi; Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha harakatlar rejasi; Atrof muhit gigienasi bo'yicha harakatlar rejasi; Aholi turmush sharoitini yaxshilash strategiyasi shular jumlasidandir. Ular asosida atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha harakat dasturlari shakllantirilmoqda. Mazkur dasturlarda tabiiy resurslarni saqlash, oqilona ishlatish va qayta tiklashga, xo'jalik yuritishning ekologik usullarini joriy etishga, normativ-huquqiy bazani takomillashtirishga, ekologik ilm-fanni rivojlantirishga, aholi o'rtasida ekologik ta'lim-tarbiyani kuchaytirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar nazarda tutilgan. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari (quyosh, shamol, suv, biogaz, chiqindi energiyasi va boshqalar)dan foydalanishga o'tish, shuningdek, tejankor texnologiyalarning yangi avlodini joriy etish o'ta istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

3. Noosfera konsepsiyasi

Noosfera tushunchasi fransuz olimlari E.Lirua va P.Teyyara, De SHardenalar tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, aqlli qatlam (sfera) degan ma'noni anglatadi. Keyinchalik bu tushunchani akademik V.I.Vernadskiy rivojlantirib noosfera bu biosferaning qonuniy asosida rivojlangan bir davri bo'lib, bu rivojlanishda inson asosiy belgilovchi rolni o'ynaydi, dedi. Hozirgi kunda noosferani tushuntiruvchi bir qancha konsepsiyalar mavjud bo'lib ulardan birining aytishicha, noosferaning mohiyati inson faoliyati bilan bog'liq va noosferadagi hozirgi ekologik vaziyat insonlarning aqliy ta'siri oqibatida vujudga kelgan. Boshqa birovlarining ta'kidlashicha, biosfera shunday rivojlanish darajasiga borib etdiki, unda bo'lib o'tadigan jarayonlar inson yordamida boshqariladi. Akademik V.I.Vernadskiy inson o'ziga kerakli mahsulotlar va shunga o'xshash boshqa moddiy boyliklarni biosferadagi tabiiy jarayonlarga kamroq aralashgan holda olishni o'rganishi lozim, degan

edi. YUqorida aytilganlardan ko'rinish turibdiki, V.I.Vernadskiy biosferaning o'miga keladigan noosferaning asosiy konturlarini belgilab bergan xolos. Biosferadan noosferaga o'tish mexanizmi va noosfera atamasining o'zi hali to'lig'icha yoritib berilmagan.

Noosfera to'g'risidagi tushunchalarning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Noosferagacha uzoq muddat davrda noosfera boshlanishi davri bo'lib o'tadi. Bu davrda insoniyat biosferada mavjud bo'lgan qonuniyatlarni tushunib etishi lozim va u biosferada bo'ladigan jarayonlarda o'z o'mini topa bilishi kerak. Hozir aynan ana shunday davr hisoblanadi.

2. Bu noosfera boshlanish davrida insoniyat tabiatga zarar keltirmayman degan prinsiplarda yashashlari lozim, biosferaga kuch ishlatishdan, tabiatni o'ziga bo'ysindirish va shu kabi tushunchalardan voz kechishi lozim. Milliard yillar maboynda mavjud bo'lgan planetamizdagi hayotni asrash, uni toza saqlash va

kelgusi avlodlarga obod va toza holda saqlash kabi ma'suliyatli vazifa (insoniyat) elkasida turibdi.

3. Insonning barcha hayot faoliyatini noosferizatsiyalashda tashkiliy tadbirlar muhim ahamiyatga ega. Ana shulardan eng muhimlari xalqaro ekologik tashkilotlarni, institutlarni tuzish xalqaro ekologik huquqlarni yaratishdir. Ana shu tashkil qilingan ekologik institutlar ishlab chiqqan tavsiyanomalar asosida ekologik asoslangan qarorlar qabul qilinishi kerak. Bu qarorlar ekologik tashkilotlarga a'zo bo'lib kirgan barcha davlatlar uchun majburiydir.

4. Tabiatga zarar keltiruvchi, ekologik muhitni buzuvchi inson faoliyatining ba'zi bir qirralarini man etadigan qarorlar ham qabul qilinishi lozim. YA'ni, insonlar rivojlanishni tabiat bilan kompleks holda olib borishi kerak.

Albatta, ekologik muammolarni echishda ekologik bilimlar, kishilarning hoxishi yoki man etadigan qarorlar etarli darajada bo'ladi deb hisoblash noto'g'ri. Bu yuqorida aytilgan tadbir choralar bilan bir qatorda ekologik muhitni sog'lomlashtirishning asosiy mezonlaridan biri haqiqiy madaniy insonni tarbiyalash. SHaxs, jamiyat va tabiatning garmoniyasini taminlash lozim. Biroq noosfera nuqtai nazaridan yondoshganda hozirgi kunda vaziyat jiddiy va ancha murakkab hisoblanadi, va bu krizisdan chiqish noosferaga o'tish yo'llarini topish uchun barqaror rivojlanish uchun, juda qiyin, uzoq va qarama-qarshi davmi o'tish lozim bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Barqaror rivojlanishga ta'rifini izohlang?
2. Barqaror rivojlanishga tushunchasini izohlang?
3. Barqaror rivojlanishga ta'sir ko'rsatadigan asosiy muammolar.
4. Barqaror rivojlanishga ta'sir ko'rsatadigan asosiy muammolarning bo'linishi.
5. Barqaror rivojlanish BMT darajasida kabul qilingan konsepsiyalar.
6. Barqaror rivojlanish BMT darajasida kabul qilingan konsepsiyalarda O'zbekiston ishtiroki
7. Barqaror rivojlanishning tashkil qiluvchi iqtisodiy yo'nalishlari.
8. Barqaror rivojlanishning tashkil qiluvchi ijtimoiy yo'nalishlari.
9. Barqaror rivojlanishning tashkil qiluvchi ekologik yo'nalishlari.
10. Noosfera konsepsiyasi haqidagi tushunchani izohlang?

14 – ma'ruza EKOLOGIK TA'LIM VA TARBIYA

Reja:

1. Ekologik ta'lim va tarbiya.
2. Ekologik ong, madaniyat.
3. Tabiatni muxofaza qilish ta'limi.

Tayanch iboralar: texnogen, mentalitet

1. Ekologik ta'lim va tarbiya. Tabiatda ro'y berayotgan noxush hodisalar oqibatlarini bartaraf etish, bunday holatlarning oldini olish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bunda ekologik ta'lim-tarbiyaning o'mi nihoyatda katta.

Ekologik ta'lim-tarbiya, bu, xalqimizning ezgu an'analari asosida yoshlarni tarbiyalash, ular ongida tabiatga, uning boyliklariga mehr- muhabbat o'yg'otish, ularni tabiiy boyliklarni asrab-avaylashga o'rgatishdan iborat.

Ekologik ta'lim – ekotizimlar xavfsizligini ta'minlash uchun kishiga tegishli tizimlashgan bilim, ko'nikma va malaka (kompetensiya) berish vositasi.

Ekologik bilim – kishilarning atrof tabiiy muhitini muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklash haqida hosil qilgan ma'lumotlari, ya'ni ushbu voqelikning inson tafakkurida aks etganlik darajasi.

Ekologik tarbiya - kishini ekologik madaniyat qoidalariga unga atrof-muhtini muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, buzilgan tabiat mamjumularini qayta tiklashga doir bilim, ko'nikma va malaka berish orqali tizimli o'rgatish vositasi.

Inson tafakkurining shakllanishi va rivojlanishida ilm-fanning tutgan o'mi benihoya katta. Tarixdan ma'lumki, ilm-fan taraqqiyoti va zamonaviy texnologiyalar sababli insoniyat yangi-yangi kashfiyotlar qildi, natijada jamiyatning moddiy va ma'naviy dunyosi boyidi, barcha hayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish imkoniyatlari kengaydi. Bugungi kundagi voqelik shuni ko'rsatmoqdaki, fan va texnika taraqqiyoti insoniyatning deyarli barcha hayotiy ehtiyojlarini to'la qondira oladigan va kelajagi xavfsizligini ta'minlay oladigan kuchga aylanib bormoqda. Lekin, aytish joizki, bugungi kunda aholi sonini keskin sur'atlarda oshib borishi (keyingi yarim asrda er yuzi aholisining soni ikki marta ortgan) va bu holatda insonning yangi-yangi ilmiy yangiliklar, kashfiyotlar va texnologiyalarga qaramligini ortishi bilan shakllanib ulgurgan iqtisodiy va siyosiy munosabatlar jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi ekologik muvozanat izdan chiqishiga va turli miqyosdagi ekologik muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Xususan, sayyoramiz o'simlik va hayvonot olami turlarining tobora kamayib borishi, er shari o'rtacha haroratining ko'tarilishi,

cho'llanish jarayonining kuchayishi, atrof muhitni texnogen va maishiy chiqindilar bilan ifloslanib borishi va boshqa jarayonlarning salbiy oqibatlari ko'zimizga yaqqol tashlanib turibdi.

2. Ekologik ong, madaniyat.

Atrof muhit musaffoligiga erishish va ekologik falokatlarining oldini olishda aholining ekologik madaniyatini oshirish, ayniqsa, o'sib kelayotgan avlodlarning ekologik ta'limi, madaniyati yuksak bo'lishi hal qiluvchi omillardan biri sanaladi. Bugun o'tmishda tabiatga etkazilgan zaraming chuqur asoratlarini tugatish haqida, ekologik xavfsizlik va atrof muhit muhofazasiga alohida e'tibor qaratilayotgan bir paytda ekologik madaniyat degan tushunchaning mag'zini, afsuski, barcha birdek anglab etayotgani yo'q. Ba'zan ko'cha-ko'yda to'planib qolgan chiqindi uyumlarini, tamaki tutatib, qoldig'ini oyog'i ostida ezib, bermalol ketayotgan kishilarni, ariq suviga mag'zava ag'darayotgan opa-singillarimizni, daraxt shoxlarini bermalol sindirayotgan bolalarni, pista chaqib xiyobon va ko'chalarni ifloslantirayotganlarni, xazon yoqayotganlarni ko'rib, buning bizga hech daxli yo'qdek e'tiborsiz o'tib ketaveramiz. Afsuski, bularning barchasi, oqibatda, o'z sog'ligimizga ziyon etkazishini, umrimizni qisqartirayotganini ba'zida unutib qo'yamiz. Bunday noxush holatlarning asosiy sababi, ayrim yurtdoshlarimizning tabiat qonunlarini chuqur bilmasligi, ekologik bilim va tarbiyaning past darajada ekanligidir.

SHundan kelib chiqqan holda, tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, ularni muhofaza qilish masalalarini ongli ravishda hal etish uchun oiladan, maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab bolalarda tabiat ne'matlariga mehr-muhabbat ruhini shakllantirish, ekologiyaga oid bilimlarni ular shuuriga singdirish lozim. Toki ular kelajakda atrof muhitni muhofaza qila oladigan va tabiatdan atrof muhitga zarar keltirmagan holda foydalana oladigan bo'lib voyaga etishsin.

Ekologik ong - har bir insonning hayoti va faoliyatida atrof tabiiy muhit uning yashash makoni ekanligini anglash darajasi.

Ekologik madaniyat - hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik muammolarning echimini topish va ekologik xavfsizlikka erishish har bir inson hayotida ulkan mas'uliyat ekanligini anglash va shu asosda faoliyat yuritish usuli. U muayyan davlat va jahon madaniyatining rivojlangan bosqichi hamda tarkibiy qismidir.

Insoniyat XXI asrga qadam qo'yishi bilan atrof-muxit bilan sog'lom munosabatlarning, xususan, jamiyat bilan tabiat o'rtasida million yillar davomida shakllangan va qaror topgan muvozanatning buzilganligini va uni iloji boricha barqarorlashtirish zarurati paydo bo'lganligini tobora chuqurroq anglab etmoqda, ayni paytda bunday salbiy ko'rinishlarning muhim sabablaridan biri jamiyat a'zolarida ekologik tafakkurning etishmasligi, yoki boshqacha aytgnda, "ekologik tafakkur tanqisligi" yuzaga kelganligini ham ta'kidlash lozim.

Tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar, insonning tabiatga ta'siri oqibatlarini, inson o'zini tabiatning ajralmas bir bo'lagi sifatida his qilib, ayniqsa yashil olamni asrash. Ona erimizni asrashning muhim omili ekanligini insoniyat juda qadimdan anglab etgan. Buni ahloq odobga oid hadis namunalarida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, unda shunday deyiladi: "Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda bexosdan qiyomat qoim bo'lishi aniq bo'lib qolsa ham, ulgursangiz uni ekib qo'yavering".

Bugungi kunda masalaning shu jihatiga muhim e'tibor qaratish lozimki, tabiat va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlikning mazmun-mohiyatini, uning ekologik oqibatlarini to'g'ri idrok etishda, qolaversa, ekologik huquqbuzarlikning oldini olishda aholining ekologik savodxonligini oshirish, ta'lim muassasalarida ekologik ta'lim-tarbiyaning uzluksizligini ta'minlash qay darajada yo'lga qo'yilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqimizga xos mentalitet va milliy qadriyatlarimiz asosida yoshlarni tabiatni sevish va qadrlashga, tabiat boyliklarini asrab-avaylashga o'rgatish zamonaviy ta'lim tizimida asosiy o'rinlardan birini egallashi zarur.

3. Tabiatni muxofaza qilish ta'limi.

Tabiat kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida insonning hayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan xom ashyo, boshpana hamda energiya manbai bo'lib xizmat qilib kelgan. Inson tabiat bilan nafaqat chambarchas bog'langan, balki uning ajralmas bir qismidir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, tabiat inson uchun tom ma'noda Onadir.

Bugungi tezkor taraqqiyot oqibati o'laroq, inson xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'sir ko'lamini shu darajada ortdiki, natijada sayyoramizning ba'zi mintaqalarida tabiat qonunlari va tabiiy jarayonlar buzila boshladi, ekologik muvozanat izdan chiqib, insonlar sog'ligiga, qolaversa uning bundan buyon er yuzida yashab qolishiga jiddiy xavf tug'ila boshladi.

Texnika taraqqiyoti tabiiy boyliklardan foydalanish sur'atlarini misli ko'rilmagan darajada tezlashtirib yuborishi sababli, atrof muhit me'yoridan ortiq ifloslana boshladi, havosi, suvi hamda tuprog'i ifloslangan hududlarda o'rmonlar maydoni keskin qisqarib, ularning o'rmini sahrolar va cho'llar egallay boshladi. Dunyoning ko'pgina mintaqalarida tabiiy resurslardan foydalanish sur'atlari tabiiy resursning o'rmini to'ldirish, ya'ni tabiatning unga etkazilgan zararini bartaraf etish imkoniyatlaridan bir necha baravar ortib ketdi.

Bugungi kunda dunyo bo'yicha har xil yoqilg'ilarning ishlatilishi tufayli 10,1 milliard tonna kislorod sarflanmoqda. qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan erlarning 70 foizi, o'rmonlarning 50 foizi, chuchuk daryo suvlarining 20 foizi, biologik resurslarning 70 foizi kishilar tomonidan o'zlashtirilib, foydalanilmoqda.

Kishilik jamiyati va tabiat aslida yaxlit bir tizimdir. Tabiat nihoyatda mukammal tuzilma bo'lib, uning bir unsuri ikkinchisi uchun ozuqadir, undagi bir unsuming o'zgarishi boshqalarining ham o'zgarishiga olib keladi. Hayotda bunga misollar juda ko'p. CHunonchi, insonning tabiat qonunlariga bepisand munosabati tufayli dunyoning u yoki bu mintaqasida ro'y berayotgan suv toshqinlari yoki qurg'oqchilik, tuproqlar holatining yomonlashuvi yoki o'rmonlar maydonining qisqirishi, surilma yoki ering cho'kishi kabi hodisalar shular jumlasidandir.

SHuni afsus bilan ta'kidlash joizki, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab insoniyat yuz berayotgan global ekologik inqiroz sabablari va uning oqibatlarini anglab etgan bo'lsa ham, shu bugungacha dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida atrof muhitni muhofaza qilish muammosi keskinligicha qolmoqda. Demak, bugungi kunda jahon hamjamiyati oldida turgan muhim masalalardan biri-global miqyosda inson xavfsizligini, uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan ekologik xavfsizlikni ta'minlashdir. Mazkur muammoni hal etish jahondagi barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, insoniyatning bugungi kuni va kelajagi, bir so'z bilan aytganda hayot-mamoti ana shu muammoning qanday hal etilishiga bog'liq. Zero, bugungi kunda tabiatga ko'rsatilayotgan antropogen bosimning tobora ortib borayotganligini anglagan insoniyat, bu yo'nalishda hal qiluvchi qadamlar qo'yilmasa, muqarrar ravishda ekologik halokat ro'y berishi mumkinligini tushuna boshladi.

Ekologik xavfsizlik mamlakatimizda ham dolzarb masalalardan biri bo'lib, mustaqillikning dastlabki davrlaridan boshlab atrof muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan ekotizimlarni qayta tiklash kabi vazifalarga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratib kelinmoqda. Mamlakatimizda yuzaga kelgan ekologik muammolar echimi naqadar dolzarbligi haqda birinchi Prezidentimiz aytgan quyidagi fikrlar hech kimni befarq qoldirmaydi: "Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlar tizimini ko'rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. Ochiq e'tirof etish kerakki, uzoq yillar mobaynida eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug'ullanilmagan. Aniqrog'i, bu muammo ayrim jonkuyar olimlar uchungina tadqiqot manbai, o'z mamlakatlarining kelajagiga, tabiiy boyliklari saqlanib qolishiga befarq qaramagan, bu haqda qattiq tashvish chekkan odamlarning esa "qalb nidosi" bo'lib kelgan".

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi va "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunlari. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va boshqa bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar ekologik ta'lim-tarbiyaning huquqiy asosini tashkil etadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy

dasturi” har tomonlama barkamol, etuk, bilim va tafakkurga ega, jamiyat, davlat hamda oila oldida javobgarlikni, mas’uliyatni chuqur his etadigan shaxslarni tarbiyalashni nazarda tutadi. “Tabiatni muhofaza qilish to’g’risida”gi Qonunniig 4-moddasida “Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishish uchun barcha turdagi ta’lim muassasalarida ekologiya fanini o’qitishning majburiyatini ta’minlash” mustahkamlab qo’yilgan.

SHu bilan birga, 2005 yilda O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta-maxsus ta’lim vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi hamda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo’mitasining qo’shma qarori bilan “Respublikada ekologik ta’limni rivojlantirish va ekolog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish istiqbollari” dasturi va konsepsiyasi qabul qilingan edi. Mazkur yo’nalishda olib borilgan nazorat-tahlil ishlari natijalari yuqoridagi konsepsiya va dasturda belgilangan vazifalar bugungi to’laqonli bajarilmayotganligini ko’rsatdi.

SHuni ham ta’kidlashimiz lozimki, ekologiya va atrof muhit muhofazasi yo’nalishlari bo’yicha ta’lim muassasalari uchun ishlab chiqilgan daturlar hamda Davlat ta’lim standartlari tahlili tabiiy fanlarga ekologik bilimlar mazmuni etarli darajada singdirilmaganini, ekologiyani o’rganishga bo’lgan tabiiy, ijtimoiy ehtiyoj to’la hisobga olinmaganini, ekologik ta’limning huquqiy asoslari yaratilgan bo’lsa ham, unga umumiy ta’limning tarkibiy qismi sifatida zarur e’tibor berilmayotganini, umuminsoniy ekologik madaniyatni yoshlar ongiga singdirish mexanizmi hali to’laqonli shakllantirilmaganini ko’rsatmoqda. SHu sababli o’quvchi yoshlarimiz sayyora miqyosida yuz berayotgan xavfli ekologik hodisalar sabablarini, ularning mazmun-mohiyatini har doim ham to’la tasavvur qila olmaydilar.

Bugun o’tmishda tabiatga etkazilgan zaraming chuqur asoratlarini tugatish haqida, ekologik xavfsizlik va atrof muhit muhofazasiga alohida e’tibor qaratilayotgan bir paytda ekologik ong, ekologik madaniyat degan tushunchalar mag’zini, afsuski, barcha birdek anglab etayotgani yo’q.

SHundan kelib chiqqan holda, maktabgacha ta’lim muassasalaridan boshlab bolalarda tabiatga nisbatan mehr hislarini uyg’otish, ularni tabiat ne’matlarini asrab-avaylashga, ularni muhofaza qilishga o’rgatish, tabiiy komponentlari bir-biri bilan chambarchas bog’liqligini, Ona tabiat bizga ajdodlarimizdan omonat sifatida qoldirilganini, uni kelgusi avlodlarimizga bekamu-ko’st etkazish burchimiz ekanligi to’g’risidagi bilimlarni ular shuuriga singdirish lozim. SHundagina ular atrof tabiiy muhitga, tabiiy resurslardan foydalanishga to’g’ri munosabatda bo’la oladigan insonlar bo’lib voyaga etadilar.

Bir so’z bilan aytganda, insonning atrof muhitga bo’lgan ijobiy munosabatini shakllantirish, yani kundalik hayotimizda tabiatga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin bo’lgan har qanday hatti-harakatlar oqibatini avvaldan anglab

etishi va shunga yarasha faoliyat ko'rsatish, mazkur sohada tegishli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish, har birimiz o'zimizni tabiatning ajralmas bir bo'lagi va uning xaloskori ekanligimizni unutmasligimiz lozim. SHu bois, aholining, ayniqsa yoshlarimizning ekologik ongi va madaniyatini, eng muhimi, ekologik tafakkurini rivojlantirib borish har birimizning fuqarolik burchimiz bo'lib qolishi darkor. Tabiatni muhofaza qilish ta'limini yanada mustahkamlash uchun quyidagilarga jiddiy e'tibor qaratish zarur. Jumladan:

- OAVda ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilishga bag'ishlangan turkum ko'rsatuv va eshittirishlarni, ijtimoiy-ekologik roliklarni muntazam cfirga uzatib borish, vaqtli matbuot nashrlarida maqolalar chop etish orqali targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish.

- oilada, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarida yoshlarning uzluksiz ekologik ta'lim-tarbiyasi borasidagi samarali tizimni yaratish;

- oliy o'quv yurtlarining noekologik bakalavr ta'lim yo'nalishlarida, kasbhunar kollejaridagi kabi ekologik ta'lim talabalarini tanlagan kasblariga qarab o'qitilishini tashkillashtirish.

- atrof muhit holatining inson salomatligi bilan o'zaro munosabati yuzasidan «YOshlarning ekologik madaniyatini oshirish muammolari», «Er – rizq-ro'zimiz manbai, uni e'zozlash barchaning ishi», «Barkamol avlodni kamol toptirish va sog'lom muhit», «Maktabda ekologik ta'limning o'rni», «YOshlarning ekologik madaniyatini yanada yuksaltirishning huquqiy asoslari» kabi qator mavzularda OAVda tanlovlar uyushtirish;

- «Ekologik markaz», «Ekologiya klubi» tashkil etish, muntazam ravishda ekofestivallar hamda tanlovlar o'tkazib turish.

Nazorat savollari

1. Ekologik ta'lim tushunchasi.
2. Ekologik bilim tushunchasi.
3. Ekologik tarbiya tushunchasi.
4. Ekologik tafakkur tushunchasi.
5. Ekologik ong tushunchasi.
6. Ekologik madaniyat tushunchasi.
7. Ekologik ta'limning huquqiy asoslari.
8. Tabiatni muxofaza qilish ta'limi.
9. Tabiiy muhit ifloslanishining salbiy oqibatlari.
10. Tabiiy muhitni muhofaza qilishning ahamiyati.

15 – ma'ruza BARQAROR TARAQQIYOT UCHUN TA'LIM

Reja:

1. Barqaror taraqqiyot bo'yicha YUNESKO Strategiyasi mohiyati.
2. Barqaror taraqqiyot maqsadlarini ekologik ta'limga integratsiyalash.
3. Barqaror taraqqiyot uchun ta'lim.

Tayanch iboralar: konsepsiya, investitsiya, integratsiya, strategik, deklaratsiya, transchegaraviy, evolyusiya

1. Barqaror taraqqiyot bo'yicha YUNESKO Strategiyasi mohiyati.

XXI asr chegarasida yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish yo'llarini izlab topish uchun zamonaviy muammolarni hal qilish va kelgusida ularning oldini olishga yo'naltirilgan barqaror taraqqiyot konsepsiyasi ishlab chiqildi. "Barqaror taraqqiyot" atamasi ingliz tilidan (Sustainable Development) kelib chiqqan bo'lib, uni turg'un, qo'llab-quvvatlanayotgan, avaylanayotgan, davomli, uzluksiz rivojlanish deb tarjima qilish mumkin. Adabiyotlarda ushbu tushunchaning yuzdan ortiq ifodalarini uchratish mumkin. Uning ko'p ishlatiladigan ifodasi 1987 yilda e'lon qilingan "Bizning umumiy kelajagimiz" mavzusidagi ma'ruzada keltirilgan. Unga ko'ra, "Barqaror taraqqiyot" deganda — hozirgi avlod hayotiy ehtiyojlarini kelgusi avlodlar ehtiyojlarini qondirishga zarar etkazmasdan amalga oshiriladigan rivojlanish tushuniladi. Hozirgi kunda butun dunyoda keng miqyosda tan olingan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi 1992 yilda Rio de Janeyroda tashkil qilingan, dunyo mamlakatlari rahbarlarining eng yirik uchrashuvlaridan biri sanalgan yig'ilishida tasdiqlangan. Mazkur forumda ishtirok etgan 179 mamlakatning siyosiy va diniy rahbarlari, yuqori lavozimdagi vakillari o'zlariga istiqbolda jahon taraqqiyotini barqarorlashtirish majburiyatini oldilar va bu iqtisodiy o'sishni to'xtatib qo'yishni emas, balki kelgusi avlodlarning katta miqdordagi ehtiyojlarini ko'zda tutadi. Ko'plab olimlar Barqaror taraqqiyot tamoyili (bilimlari, nazariyasi)ni ham zamonaviy dunyoqarash, ham sayyoradagi yangicha hayot tarzi, unda yashovchi barcha odamlar, barcha davlatlarning tabiat bilan munosabati borasidagi amaliy qo'llanma sifatida ko'zda tutmoqdalar. Siyosatchi bu Konsepsiyadan o'zining siyosiy dasturi uchun negiz bo'lgan g'oyalarni olsa, boshqaruv hokimiyati vakillari milliy boylikni ko'paytiruvchi vosita sifatida qaraydi, oddiy kishilar esa tabiat muhiti bilan uyg'unlikda umr kechirish uslubi sifatida qabul qiladi. Agar insoniyatning barcha tarixiy tamadduni davomida butun tabiat va uning resurslari cheksiz va bitmas, tuganmasdek ko'ringan bo'lsa, sanoat taraqqiyoti davri, ya'ni oxirgi ikki asr bunday tasavvurning butunlay xato ekanligini isbotlab bergani tobora aniq va ravshan bo'lib bormoqda. Shunday qilib, barqaror taraqqiyot g'oyasi, o'z mohiyatiga ko'ra, mana shunday — ham hozirgi, ham kelajak avlodga yuqori hayot tarzini

ta'minlash, ularning yashash muhitini himoya qilish va yaxshilashni ko'zda tutuvchi iqtisodiy taraqqiyot bilan o'zaro til topishga qilingan harakat hisoblanadi. YA'ni bu shunday uyg'unlikdagi rivojlanish bo'lishi lozimki, unda tabiiy boyliklar, investitsiyalar, texnologiyalar barkamolligi va ijtimoiy tuzilmaning o'zgarishi ham bugungi, ham ertangi kun ehtiyojlari bilan mos tushishi talab etiladi.

2. Barqaror taraqqiyot maqsadlarini ekologik ta'limga integratsiyalash.

Barqaror taraqqiyotni zamonaviy dunyoqarash sifatida oxirgi yillarda dunyoning ko'plab mamlakatlari o'z qonunchilik hujjatlariga va siyosiy qarorlarni qabul qilish jarayoniga barqaror rivojlanish tamoyillarini kiritishga harakat qilmoqdalar. Tabiiyki, barcha mamlakatlar uchun birday bo'lgan namunaning o'zi yo'q. Biroq tabiiy muhit va atrof-muhitdan foydalanish masalalarida aholi, ehtiyojlar va texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etishi umumiy jihatdan tan olingan. Xususan, bir hududda ko'p energiya va xom ashyo sarflovchi, samaradorligi past va tabiatni ifloslovchi canoat texnologiyalari asosiy muammolarni keltirib chiqarsalar, boshqasida esa atrof-muhit va insonlarning salomatligiga zarar keltiruvchi iste'mol odatlaridan voz kechish mashaqqatlari bunga sabab bo'ladi; uchinchi bir turdagi mamlakatlarni esa aholining haddan ziyod ko'payib ketishi va qashshoqlik muammolari bezovta qiladi. Odatda, iqtisodiyot, ijtimoiy turmush va atrof-muhit masalalari hukumat miqyosida ham, moddiy miqyosda ham bir-biridan alohida tarzda ko'rib chiqiladi. Biroq endi iqtisodiy jihatdan samarali, ijtimoiy nuqtai nazardan odilona va atrofimizdagi tabiatga do'stona munosabatda bo'luvchi oldinga siljishning strategik yo'nalishini ishlab chiqish uchun atrof-muhit va ommaviy taraqqiyotga bir-biriga bog'liq tizim sifatida qarash zarurati tug'ilmoqda.

Barqaror taraqqiyot strategiyasi ijtimoiy siyosat va tabiiy muhit resurslaridan foydalanish siyosatini o'zaro uyg'unlashtirishi hamda uni barcha darajadagi vazirliklar faoliyati, jumladan, davlat manfaatlari va byudjetini himoya qilish sohalariga ham joriy qilishi kerak bo'ladi.

Markaziy Osiyo mamlakatlarida barqaror taraqqiyotning dolzarbligi va zaruriyati 1995 yil 18–20 sentyabr kunlari o'tkazilgan "Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish" bo'yicha BMT konferensiyasi davomida beshta Markaziy Osiyo mamlakatining Prezidentlari tomonidan ilk bor tarixiy Nukus Deklaratsiyasi imzolandi va unga binoan, bu mamlakatlar barqaror rivojlantirish va "XXI asr uchun kun tartibi"ga qat'iy tarzda tarafdor ekanliklari o'z tasdig'ini topdi. Markaziy Osiyo mamlakatlari arid hududida joylashganligidan esa ekologiya tizimi tartibining xatolariga juda ta'sirchan hisoblanadi. Suv va boshqa resurslaridan nooqilona foydalanish natijasida o'nlab million aholining hayot tarzi va salomatligiga putur etkazgan, butun jamoatchilikni larzaga solgan Orol inqirozi

yuzaga kelgan. 1965 yildan 1990 yilgacha bo'lgan muddatda Orol dengizi havzasidagi sug'oriladigan hududlar hajmi ikki barobardan ko'proqqa oshgan va bunda hududning tabiati emas, balki keng paxtazorlarning ehtiyojini qondirishga asosiy e'tibor qaratilgan. Pirovardida esa Orol dengizi, uning havzasi ekologiya tizimiga mo'ljallangan suvni to'sish va boshqa tараflarga burish fojiali oqibatlarga olib keldi. XX asrning 60-yillaridan boshlab Orol dengizining qirg'oqlari 120–150 km ga chekinib, ortidan 5 mln gektardan ortiq dengiz tubi ochildi va bundan u 80% dan ko'proq suv hajmi va 60% hududidan mahrum bo'ldi. Endi esa bu "Orolqum"dan yuzlab million tonna tuzlar, qum va zaharli qoldiqlar shamollar orqali sayyoramizning havo qatlamiga sochilib bormoqda. YAngi erlarni o'zlashtirish barobarida, hududning transchegaraviy daryolarining butun sohasi bo'ylab yoyilgan, yuzlab turdagi o'simlik va hayvonot dunyosining yagona yashash, ko'payish erlari bo'lgan to'qay, o'rmonlar va boshqa yashil o'simlik lar maydoni keskin kamayib ketdi. Endi esa ular butkul yo'qolib ketish xavfi ostida yoki ularning lotin tilidagi nomlari Qizil kitobning zarvaraqlarini to'ldirishdan boshqaga yaramay qolmoqda. Jiddiy olib qaraydigan bo'lsak, bu yo'qotishlarning biotsenoz va evolyusiya uchun oqibatini tasavvur qilish juda ham qiyin. Ularning hudud uchun ekologiya va iqtisodiy jihatdan hozirgi kunda taxminan ham hisoblashning imkoni yo'q, ahamiyatini esa gapirmasa ham bo'ladi. O'zbekiston 1996 yilda GEF (Global ekologik fond)ning teng huquqli a'zosiga aylandi, bu esa mamlakatning tabiiy resurslari va barqaror rivojlanishiga yo'naltirilgan turli katta va kichik grantli loyihalarni amalga oshirish imko niyatini yaratadi.

Barqaror taraqqiyot zamonaviy dunyoqarash sifatida avlod vakillarining talablarini qondirish maqsadida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy vazifalari, qulay atrof-muhit va mamlakatning tabiiy resurslari salohiyatini saqlab qolish muammolarini oqilona echishga yo'naltirilgan bilimlarni o'z ichiga olgan butun ta'lim tizimining bosqich ma-bosqich kechadigan islohotlarini ko'zda tutadi.

3. Barqaror taraqqiyot uchun ta'lim.

Hozirgi kunda barqaror taraqqiyot muammolarida aholining faol ishtirokini ta'minlash uchun barqaror taraqqiyot g'oyasini ta'lim sohasiga bog'lagan holda, mahalliy va milliy darajada keng yoritish, targ'ibot qilish zarur. Mazkur holda Barqaror taraqqiyot uchun (keng ma'nodagi) ta'lim nafaqat hozirgi, balki kelgusi avlod vakillarining talablarini qondirish maqsadida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy vazifa lari, qulay atrof-muhit va mamlakatning tabiiy resurslari salohiyatini saqlab qolish muammolarini oqilona echishga yo'naltirilgan bilimlarni o'z ichiga olgan butun ta'lim tizimining bosqichma-bosqich kechadigan islohot larini ko'zda tutadi.

Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi va tabiatdan foydalanish muammolari Ona er, tabiat insonning barcha hayotiy ehtiyojlarini qondiruvchi noyob va betakror

manbadir. Insoniyat va tabiat o'rtasidagi mavjud muvozanat esa shu qadar nozik, o'zaro bog'liq, o'zaro tobe va shunchalar zaifki, gohida u yoki bu inqiroz, falokat yoki halokatning ibtidosini ilg'ash juda mushkuldir. Suv kabi tezoqar bu asrimizda inson har kuni umumiy barqaror kelajak uchun g'ayrioddiy ilmiy yondashuvlar va amaliy echimlarni talab etuvchi, sayyoramiz aholisining o'ylanmagan darajada o'sib ketishi, iqlimning global o'zgarishi, suv va havo havzalarining ifloslanishi, biologik turlarning yo'qolib ketishi va ekologiya tizimining buzilishi, tuproq unumdorligining yo'qolishi va qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining pasayishi, erlarning cho'llanishi va sho'rlashishi kabi ko'plab global muammolar bilan to'qnashadi. Bu esa, o'z navbatida, oziq-ovqatning etishmasligi, ochlik, iqtisodiy inqiroz, chuqur ijtimoiy o'zgarishlar va shu kabi muammolar bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'lumki, inson irsiyati va erdagi jamiki tirik mavjudotlarning genjamlanmasi millionlab yillar davomidagi g'oyat murakkab va uzoq evolyusiya natijasida vujudga kelgan. Bu o'ziga xos genetika tuzilmalari faqatgina qat'iy belgilangan shartlar hisoblangan toza, ifloslanmagan havo, suv, ozuqa, tabiiy quyosh nuri va yashillik muhitidagina vujudga kelgan va shunday sharoitdagina ular yashab qolishi hamda biologik turlarning hayotini ta'minlay olishi mumkin. Bularning aksar qismidan ayrilayotganimiz to'g'risida juda ko'p dalillar bor. Eng achinarlisi shundaki, bular butun tirik organizmlar va ekotizimning rivojlanishidagi moslashish imkoniyatlaridan yuqori bo'lgan favqulodda tez sur'atlarda ro'y bermoqda. Ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, 2050 yilga kelib, sayyoramiz aholisi 8,0 mlrdga etadi. Mavjud noekologik texnologiyalar sharoitida bu atrof-muhit sifati ning keskin yomonlashuvi, suv va havo havzalarining juda ifloslanishi, tabiiy resurslarining kamayishi, ko'plab murakkab iqtisodiy, energetik, oziq-ovqat va ijtimoiy-siyosiy muammolarga olib kelishini tushunish qiyin emas, hatto hozirda ham bunday oqibatlarining guvohi bo'lmoqdamiz.

Nazorat savollari

1. Barqaror taraqqiyotning mohiyati.
2. Barqaror taraqqiyot konsepsiyasini ishlab chiqishga sabab bo'lgan omillar.
3. Barqaror taraqqiyot konsepsiyasining zarurati.
4. Barqaror taraqqiyot konsepsiyasining ahamiyati.
5. Barqaror taraqqiyot maqsadlari va ekologiya.
6. Barqaror taraqqiyot maqsadlarini ekologik ta'limga integratsiyalash.
7. Barqaror taraqqiyot uchun ta'lim.

**16 – ma’ruza INSON, TABIAT VA JAMIYAT O’RTASIDAGI
MUNOSOBATLARNI OPTIMALLASHTIRISHDA
JAMOATCHILIKNI ROLI**

- 1. Nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-ekologik muammolari xal qilishdagi faoliyati.**
- 2. O‘zbekiston Respublikasida ekologik xarakat.**
- 3. Ekologik targ‘ibot va tashviqot ishlarida ommaviy axborot vositalarini roli.**

Tayanch iboralar: integratsiya, sub’ekt, ekologik ekspertiza, sanitariya

- 1. Nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-ekologik muammolari xal qilishdagi faoliyati.**

Bugungi kunda mamlakatimizda jamiyat hayotining turli sohalarida 6000 ga yaqin nodavlat notijorat tashkilot (NNT)lar faoliyat ko‘rsatmoqda va bu ko‘rsatkich 2000 yilga nisbatan salkam 3 baravar ko‘p demakdir.

Mamlakatimizda NNTlarining, jamoatchilik tuzilmalari, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining huquqlari va vakolatlarini kengaytirish hamda mustahkamlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ularni atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan bog‘liq masalalarni hal etishga keng jalb etish imkoniyatini yaratmoqda. Bu o‘rinda “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi qonun muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlash zarur. CHunki, mazkur qonunda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish tizimida NNTlarining roli va o‘rni aniq-ravshan belgilab berilgan.

Bu bejiz emas, albatta. CHunki, ekologik nazoratni bugungi kunda fuqarolik jamiyati institutlarining o‘zi amalga oshirishi zarur. Binobarin, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, mahalla institutlari atrof tabiiy muhitni asrab avaylashga e’tibor qaratmas ekan, fuqarolarning ekologik madaniyatini yuksaltirishga o‘zining hissasini qo‘shmas ekan, ekologik muammolarni hal etish qiyin. SHu nuqtai nazardan, NNTlarining tabiat muhofazasi borasidagi faolligini kuchaytirish bugungi kun talabidir.

SHu bilan bir qatorda 2008 yilda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senati Kengashlarining “Nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo‘llab quvvatlanishini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qo‘shma qarorining qabul qilinishi natijasida NNTlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo‘llab-quvvatlashning noyob mexanizmi yaratilganini alohida ta’kidlash zarur. Unga ko‘ra, Oliy Majlis huzurida NNT va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarini qo‘llab-quvvatlash Jamoat fondi hamda mazkur Fond mablag‘larini boshqarish bo‘yicha Parlament komissiyasi tuzildi.

Bundan asosiy maqsad – NNT va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini yanada rivojlantirish, ularning mamlakatdagi demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda, jamiyatni erkinlashtirishda faol ishtirok etishlariga ko'maklashish, moliyalashtirish manbalarini shakllantirish uchun mustaqil tizim va ob'ektiv sharoitlar yaratishdan iborat.

Bugungi kunda atrof tabiiy muhitni va inson salomatligini muhofaza qilish sohasida faoliyat ko'rsatayotgan NNTlari joylarda ekologik muammolarni hal qilish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, aholining ekologik va tibbiy madaniyatini yuksaltirish, noan'anaviy hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish borasida salmoqli ishlarni amalga oshirmoqdalar. Eng muhimi, ular davlat organlari bilan ijtimoiy sheriklikni amalga oshirish barobarida jamiyatdagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qilmoqdalar.

Aholining ekologik madaniyatini oshirish, har bir insonda atrof-muhitga ehtiyojkorona munosabatda bo'lish, mamlakatning noyob tabiatini kelgusi avlod uchun asrab avaylash hissini shakllantirish bugungi kunda ekologik holatni yaxshilash va atrof-muhitga salbiy texnogen hamda antropogen ta'sirlarning oldini olishning asosiy omili bo'lib bormoqda. Aynan shu vazifalarni NNTlar va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari amalga oshirmoqdalar.

Mavjud ekologik muammolarga jamoatchilikning e'tiborini qaratish, ularni izchil hal etishning eng maqbul yo'llarini muhokama qilishni tashkil etish, atrof tabiiy muhit muhofazasi holati, uni muhofaza qilish ishlari haqida fuqarolarni ob'ektiv va tezkor axborot bilan ta'minlashda ham NNTlari faol bo'lishlari zarur.

Mamlakatimizda sotsial-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy islohotlar izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zamirida fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini yanada kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa amalda fuqarolik jamiyati institutlarining barcha tizimlarini, uning davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalar boshqaruvi jarayoniga uyg'un integratsiyalashuvini yanada rivojlantirishni taqozo etadi. Bugungi kunda fuqarolik institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari demokratik qadriyatlar, inson huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishning muhim omiliga aylanmoqda, fuqarolarning o'z salohiyatlarini ro'yobga chiqarishi, ularning ijtimoiy, sotsial-iqtisodiy faolligi va huquqiy madaniyatini oshirish uchun sharoit yaratmoqda, jamiyatda manfaatlar muvozanatini ta'minlashga ko'maklashmoqda.

Nodavlat notijorat tashkilotlari o'z ustavlariga muvofiq ekologik muammolarni hal qilishda quyidagi huquqlarga ega:

- atrof muhitni muhofaza qilishni, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash masalalari bo'yicha qarorlar tayyorlashda, shuningdek davlat ekologik dasturlari va boshqa ekologik dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda ishtirok etish;

- jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish;
- atrof muhit holatini va atrof muhitning ifloslanishiga hamda tabiiy resurslardan nooqilona foydalanishga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tahdid solishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni kuzatib borishda ishtirok etish;
- ekologik nazorat sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda ishtirok etish;
- maxsus vakolatli davlat organlariga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlariga, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga davlat, idoraviy va ishlab chiqarish ekologik nazoratini amalga oshirishda o'z vakilining kuzatuvchi sifatida ishtirok etishi to'g'risida takliflar kiritish;
- atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlari buzilishining o'zi tomonidan aniqlangan fakti to'g'risida maxsus vakolatli davlat organlarini, mahalliy davlat hokimiyati organlarini, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarini, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni xabardor qilish;
- atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonun hujjatlarining talablari buzilganligi aniqlangan faktlar yuzasidan choralar ko'rish to'g'risida tegishli davlat organlariga takliflar kiritish;
- atrof muhitning holati, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, mazkur sohada qonun hujjatlari buzilishi yuzasidan aniqlangan faktni bartaraf etish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida tegishli davlat organlariga murojaat qilish va axborot olish;
- atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalariga doir jamoatchilik fikrini o'rganishni, jamoatchilik ekologik ekspertizasini o'tkazish;
- tegishli davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar rahbarlarining atrof muhitni muhofaza qilish, hududning sanitariya holati, obodonlashtirilishi hamda ko'kalamzorlashtirilishi masalalariga doir axboroti hamda hisobotlarini eshitishda ishtirok etish;
- ekologik nazoratning boshqa sub'ektlari va ommaviy axborot vositalari bilan jamoatchilik ekologik nazorati masalalari bo'yicha, shu jumladan ekologik nazoratning jamoatchi inspektorlari tizimini shakllantirishda hamkorlik qilish;
- aholining ekologik madaniyatini oshirish, ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirishga doir ishda ko'maklashish.

2. O'zbekiston Respublikasida ekologik xarakat.

Ayni chog'da nodavlat notijorat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatiga oid normativ-huquqiy bazani takomillashtirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Zero, shu asosda ularning qarorlar qabul qilish, tegishli ijtimoiy qatlam va tuzilmalarning manfaatlarini himoya qilish tizimida munosib o'rin egallashi yanada kengroq ta'minlanadi. SHu ma'noda, 2008 yil avgust oyida davr talabi asosida O'zbekiston Ekologik harakati tashkil etildi. U atrof-muhit va aholi salomatligini muhofaza qilish g'oyasini qo'llab-quvvatlaydigan hamda bu yo'lda faol ishtirok etish istagida bo'lgan fuqarolarni birlashtirdi. Zotan, ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy islohotlarni ekologik yondashuv asosida olib borish O'zbekiston barqaror rivojlanishining samarali yo'llaridan biridir. SHu o'rinda O'zbekiston ekologik harakatining dasturiy vazifalaridan biri jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan o'zaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish hamda atrof-muhit muhofazasi sohasida nodavlat notijorat tashkilotlari sa'y harakatlarini muvofiqlashtirishdan iborat ekanligini ham ta'kidlash o'rinlidir.

O'zbekiston ekologik harakati muayyan ekologik muammolarni hal qilish uchun ekologiya sohasida jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlarini tashkil etish orqali jamoatchilik faolligini rivojlantirishga ko'maklashish va bu borada tashabbuskor bo'lishni, yoshlarning ekologik tashabbuslarini qo'llab quvvatlashni, yoshlarni tabiatni muhofaza qilish ishiga faol jalb etishni, mamlakat er va suv resurlaridan tejimli va samarali foydalanishdagi muammolarini hal etish maqsadida malakali mutaxassislarni keng miqyosda jalb etishni, salomatlik, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda ta'lim va sog'liqni saqlash muassasalari, yoshlar tashkilotlari hamda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'zaro hamkorligini mustahkamlashga ko'maklashishni asosiy vazifalaridan biri deb belgilagan ekan, bu yo'nalishdagi ishlar ham NNTlarining hozirgi kunda demokratik qadriyatlar, inson huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishning muhim omiliga aylanayotganini ko'rsatadi. O'zbekiston ekologik harakati o'z ustavidagi vazifalariga muvofiq nodavlat notijorat tashkilotlarining ekologik nazoratni amalga oshirishdagi ishtirokini yanada kuchaytirishga qaratilgan tavsiyalarni ishlab chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasida Ekoxarakatga 15 ta deputatlik o'rni kvotalanishi jahon parlamentarizmi tarixida ilk bor joriy etildi. Bu esa yuksak deputatlik minbaridan turib mavjud ekologik muammolarni qonuniy hal etishga katta imkoniyatlar yaratdi.

3. Ekologik targ'ibot va tashviqot ishlarida ommaviy axbort vositalarini roli.

Respublikamizda atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida mavjud hamda qabul qilinayotgan qonunlar va qonunosti me'yoriy hujjatlarining mazmun-mohiyatini keng jamoatchilikka etkazish.

aholining ekologik madaniyatini yuksaltirishda ommaviy axborot vosita (OAV)larining roli muhim o'rin tutadi.

Ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik, targ'ibotni kuchaytirish yoshlarning ekologik madaniyati, bilimi va mas'uliyatini muntazam oshirib borishga, ularning atrof-tabiiy muhit hamda inson salomatligi muhofazasi masalalarida ishtirokini faollashtirishga, ularni tabiatga mehr-muhabbat ruhida tarbiya topishlarini ta'minlashga xizmat qiladi. Aholining barcha qatlamlarini dunyodagi va mintaqamizdagi dolzarb ekologik muammolar, uning kelib chiqish sabablari hamda bartaraf etish choralaridan xabardor qilinadi. SHuningdek, ularning ekologik madaniyatlari yanada yuksalib, atrof-muhitga chiyotkorona munosabatda bo'lish, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ona Zamin va uning bag'ridagi o'simlik hamda hayvonot dunyosining xilma-xilligiga bo'lgan mehr tuyg'ularini oshirish yoshlarni Vatanga bo'lgan ishonchlarini yana bir karra oshirish demakdir. Bu borada imkoniyatlardan yanada samarali foydalanish, atrof-muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasidagi ko'rsatuvlar va maqolalarni kengaytirish, shuningdek, jumalistlarning ekologiya yo'nalishidagi chiqishlarini ko'rik-tanlovlar o'tkazish orqali rag'batlantirib borish, Respublika miqyosida o'tkazib borilayotgan an'anaviy ekójumalistika tanlovida rag'batlantirish ko'lamini kengaytirish, internet tarmoqlarida O'zbekiston tabiati haqida ma'lumot berib boruvchi veb saytlarda xilma-xillikni ta'minlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ekologik targ'ibot va tashviqot ishlarida ommaviy axborot vositalarini rolini yanada kuchaytirish uchun quyidagi tadbirlarni o'tkazish va doimiy takomillashtirish talab etiladi. Jumladan:

- atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash borasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish masalalarini milliy va xorijiy ommaviy axborot vositalarida yoritish;

- jamoatchilikning keng qatlamlarini fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari va aholinin atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash sohasida qabul qilinayotgan qarorlarni qabul qilish va amalga oshirish jarayonlariga jalb etish;

- veb – sayt orqali jamoatchilikning keng qatlamini atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida qabul qilingan amalga oshirilayotgan milliy va xududiy dasturlar bilan tanishtirib borish.

Nazorat savollari

1. Nodavlat, notijorat tashkilotlarning ijtimoiy- ekologik muammolarni xal qilishdagi rolini tushuntiring?

2. Jamoat tashkilotlarining ijtimoiy- ekologik muammolarni xal qilishdagi rolini tushuntiring?
3. Nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy-ekologik muammolarni xal qilishdagi asosiy vazifalari nimadan iborat?
4. O'zbekiston Respublikasida ekologik xarakati maqsadi, faoliyatini izohlang?
5. Ommaviy axbort vositalarini ekologik targ'ibot va tashviqot ishlarida rolini tushuntiring?

17 – ma'ruza XOZIRGI ZAMON EKOLOGIK SIYOSATI: BOSQICHLARI, PRINSIPLARI VA YO'NALISHLARI.

1. Ekologik siyosatning rivojlanishi, asosiy yo'nalishlari.
2. Tabiatni muxofaza qilish va undan oqilona foydalanishda xalqaro xamkorlik.
5. Xozirgi zamon ekologik siyosatining xuquqiy asoslari.

Tayanch iboralar: adaptiv, potentsial, genetik, texnogen, toksik, litsenziyalash, sertifikatlash, pasportizatsiya, ekspertiza, strategiya prinsip, rezolyusiya, shartnoma, konvensiya, xartiya, bayonnoma.

1. Ekologik siyosatning rivojlanishi, asosiy yo'nalishlari.

Ekologik siyosatning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida, uning mazmuni va asosiy yo'nalishlari mukamallashib bormoqda. Ekologik siyosatning fundamental yo'nalishlari universal bo'lib, ular xalqaro normalar, konvensiyalar va bitimlarga asoslanadi. Ammo har bir mamlakatning ekologik siyosati o'ziga xos bo'lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy, iqlimiy-geografik va etnomadaniyatiga bog'liqdir. SHulardan kelib chiqib ekologik siyosatning quydagi yo'nalishlarini ko'rsatish mumkin:

Tabiatdan foydalanishda barqarorlikni ta'minlash.

Ushbu soxaning asosiy vazifasi tiklanadigan va tiklanmaydigan tabiiy resurslardan kamaymaydigan xolatda va oqilona foydalanish. Buning uchun quydagilarni amalga oshirish kerak bo'ladi:

- atrof muhitni ifloslanishini kamaytirish va resurstejamkorligi;
- tabiiy muhitni saqlash va qayta tiklash;
- tabiatdan har tamonlama foydalanishni amalga oshirish, uni er, suv, o'rmon, mineral va boshqa resurlarni hisobga olganda O'zbekistonning barqaror rivojlanish maqsadlariga yo'naltirish;
- milliy iqtisodiyotning tarkibida tabiiy resurslardan foydalanuvchi korxonalarni ulushini kamaytirish, ilm-fan yutuqari bilan boyitilgan resurstejamkor, yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish;

- foydalanilayotgan biologik resurslarni xilma-xillagini saqlab qolish, ayniqsa ularning ichki tarkibini va o'z-o'zini boshqarishini, xamda qayta tiklanishini;
- qazib olinigan foydali qazilmalarni va biologik resurslardan maksimal to'liq foydalanish, ularni qazib olishda va qayta ishlashda chiqindilar xosil bo'lishini minimizatsiyalash;
- foydali qazilmalarni qidirish va qazib olishda atrof muhitga zarami keskin kamaytirish;
- qishloq xo'jalik erlarini tayorlash tizimida va qishloq xo'jalik yuritishda tabiiy landshaftlarga adaptiv (moslashtirilgan) xolatda olib borish, ekologik toza qishloq xo'jalik texnologiyalaridan foydalanish, qishloq ho'jaligi uchun belgilangan erlarda tuproqni va emi tabiiy unumdorligin saqlash va qayta tiklash;

Atrof muhitni ifloslanishini kamaytirish va resurs tejamkorligi.

Ushbu soxaning asosiy vazifalari atrof muhitni tashlanmalar va chiqarib tashlangan chiqindilar bilan ifloslanishi kamaytirish, shuningdek maxsulot va xizmatlarda energiya va resurslar sig'imini kamaytirish. Buning uchun quydagilarni amalga oshirmoq kerak bo'ladi:

- xo'jalik faoliyatida resurstejamkor va chiqindisiz texnologiyalardan foydalanish;
- o'rnatilgan normativlar talablari asosida suvni, tuproqni, atmosfera xavosini sifatini ta'minlash;
- kommunal-xo'jalik va ishlab chiqarish tizimida suvdan foydalanishni takomillashtirish;
- ekologik samarador texnologiyalardan foydalanayotgan energiya ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash, shu jumladan qayta tiklanuvchi va ikkilamchi maxsulotlarni;
- transportirovka jarayonlarida energiya va xom ashyoni yo'qolishini kamaytirish, shuningdek energiya ishlab chiqarishni asosiy ravishda nomarkazlashtirish, energiya ta'minlash tizimini kichik energiya iste'molchilari o'rtasida opimallashtirish;
- ekologik xavfsiz transport turlarini joriy etilishini rivojlantirish;
- ekologik barqaror transport strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- ekologik xavfsiz texnologiyalarni iqtisodiyot tarmoqlariga keng tadbiiq qilish;
- maksimal uzoq vaqt foydalanishga qaratilgan tovarlar ishlab chiqarishni qo'llab quvvatlash.

Tabiiy muhitni saqlash va qayta tiklash.

Bu soxaning asosiy vazifalari tabiiy ekotizimlamig o'z-o'zini regulyasiya qilish va qayta tiklash imkoniyatlarini, landshaft va biologik xilma-xillikni saqlash va qayta tiklashga, xamda insonning antropogen faoliyatini negativ ta'sirini

kompensatsiyalash imkoniyatlarini saqlashga qaratilgan. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun:

- nodir va yo'qolib borayotgan tirik organizmlarni va turlarni o'zlarining tabiiy muhitlarida va erkin bo'lmagan xolda va genetik banklarda saqlash va qayta tiklash;
- turli xil darajadagi va rejimdagi aloxida muxofaza qilinadigan tabiiy hududlarni tashkil qilish va rivojlantirish, nodir tabiiy komplekslarni saqlash;
- gidroteknik inshootlar yaratish, avtomobil va temir yo'l, gaz va neft quvrlari, elektr o'tkazgich tarmoqlari va boshqa liniyalı inshootlar joylashtirishda tabiiy tizimlarni saqlash va qayta tiklash;
- landshaftlarda va xo'jalik ishlari uchun o'zlashtirilgan va urbanizatsiyalashgan hududlarda tabiiy biologik xilma-xillikni saqlash va qayta tiklash;

Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning ustivor yo'nalishlari.

- potensial xavfli faoliyat turlari va favqulotda xodisalar amalga oshirilayotgan ishlar vaqtidagi xavfsizlikni ta'minlash;
- favqulotda xodisalarning ekologik oqibatlarini bartaraf qilish va kamaytirish
- atrof muhit va inson salomatligiga xavf soluvchi terrorizmni bartaraf qilish;
- begona turlar va genetik o'zgarilgan organizmlardan foydalanish va tarqalishni nazorat qilish;

Potensial xavfli faoliyat turlari va favqulotda xodisalar vaqtida xavfsizlikni ta'minlash.

Bu soxaning asosiy vazifasi potensial xavfli faoliyat turlari va favqulotda xodisalar vaqtida xavfsizlikni ta'minlash, atrof muhitga texnogen ta'sir vaqtida aziyat ekkani hududlarni va akvatoriylarni reabilitatsiya qilish; Buning uchun:

- potensial xavfli ishlab chiqarish va faoliyat turlari masalalarini xal qilishda aholi manfaatlarini va xavfsizligini ustivor darajada amalga oshirish;
- radiatsion va kimyoviy xavfsizlikni ta'minlash va loixalashda, sanoat va energetik ob'ektlarning (shu jumladan yadro ob'ektlarining, AES, kimyoviy, tog'-kon korxonalari va boshqalar) kurishda, ekspluatatsiya qilish va ekspluatatsiyadan chiqarishda, inson salomatligiga va atrof muhitga ta'sir xavfini kamaytirish;
- toksik va o'ta xavfli moddalarni xavfsiz saqlash va toksik chiqindilar to'plamini rejali ravishda yo'qatib borish;
- radioaktiv moddalar, radioaktiv chiqindilar va yadro materiallari bilan munosabatda ekologik xavfsizlikni ta'minlash;
- ekologik xavfli ob'ektlarda tezkor javob berish va e'lon qilish tizimini yaratish;

Sog'liqni saqlashning ekologik yo'nalishlari.

Ushbu soxaning asosiy vazifalari ekologik omillarni atrof muhitga salbiy ta'sirlarini kamaytirish va uning ekologik ko'rsatkichlarini ko'tarish asosida hayot sifatini va inson salomatligini yaxshilash, xamda aholini yashash davomligini oshirish. Bularga erishish quydagilar asosida olib boriladi:

- ekologik taxdidlarni inson salomatligiga ta'sirini baxolash va kamaytirish;
- belgilangan normalar asosida xavo va suvni sifatini ta'minlash;
- aholini ekologik xavfsiz oziq – ovqat maxsulotlari bilan ta'minlash, shuningdek mamlakatga olib kirish, ishlab chiqarish va ularning genetik o'zgartirilgan formalaridan olingan oziq-ovqat maxsulotlarini va uning komponentlarini aylanmasini nazorat qilish;
- ekologik xavfsiz kiyim-kechaklar, mayishiy texnika va bshqa uy jixozlari bilan ta'minlash;

Davlat ekologik siyosatini amalga oshirishning yo'llari va usullari.

1. Atrof muhitni muxfaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha davlat boshqaruv tizimini rivojlantirish.

2. Normativ-xuquqiy tam'inlash va xuquq tizimini amalga oshirish.

3. Iqtisodiy va moliyaviy mexanizmlardan foydalanish.

4. Ekologik monitoring va informatsion ta'minlash.

5. Ilm-fan yutuqlaridan foydalanish, innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlash.

6. Ekologik ta'lim va tarbiya.

7. Davlat ekologik siyosatini amalga oshirishning shartlaridan bo'lgan fuqorolik jamiyatini rivojlantirish.

8. Ekologiya bo'yicha mintaqaviy siyosat.

9. Halqaro xamkorlik.

Atrof muhitni muxfoza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini rivojlantirish.

Ushbu soxaning asosiy vazifalari atrof muhitni muxfaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha davlat boshqaruvini demokratik jamiyatga va bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan samaradorligini ta'minlash. Buning uchun:

- atrof muhitni muxfaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni (ulardan turli xil yo'llarda foydalanishni hisobga olgan xolda) davlat tamonidan tartibga solishni rivojlantirish;
- tabiiy resurslarga mulkchilik munosabatlarini tartibga solishda ekologik muammolarni hisobga olish;
- ekologik nazoratni barcha turlarini amalga oshirish, shuningdek litsenziyalash, sertifikatlash va pasportizatsiyani mukamallashtirish, xamda davlat tamonidan normalashtirish va atrof muhitni sifatini nazorat qilishni rivojlantirish, xo'jalik sub'ektlariga yagona talablarni qo'yish;

- davlat va jamoatchilik ekspertizasi mexanizmini loyixalar, texnologiyalar va davlat dasturlari ekspertizasini kiritgan xolda mukamallashtirish,;
- atrof muhitni ta'sirni strategik baxolashni kiritish va uni xolatini butun mamlakat va mintaqalar doirasida tahlil qilish;
- boshqaruv organlarini, kuchlarni va javob vositalarini ekologik xavf – xatarlar va favqulotda xodisalarga doimiy tayorgarligini qo'llab-quvvatlash;
- atrof muhitni muxofaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha qonunchilikni nazorat qiluvchi mansabdor shaxslarga (ayniqsa Ekologiya va atrof muhitni muxofaza qilish davlat qo'mitasini) kerakli vakolatlar berish va davlat muxofazasi, xamda ijtimoiy kafolatini ta'minlash.

2. Tabiatni muxofaza qilish va undan oqilona foydalanishda xalqaro hamkorlik.

Jahon hamjamiyatining ekologik inqirozdan chiqishining asosiy myo'rlidan biri xalqaro ekologik munosabatlarini muvofiqlashtirishdir. Hozirgi kunda xech bir davlat o'zining ekologik muammolarini yolg'iz holda yoki kichik guruhdagi davlatlar bilan hamkorlikda hal qilish imkoniyatiga ega emas. Barcha davlatlarning harakatlari aniq kelishilgan va ularning faoliyati xalqaro huquqiy me'rlar bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borilishi zarur.

Ekologik muommalarning xech qanday ma'muriy chegarlarni tan olmaydi, chunki tabiat umumiy va yagonadir.

Bir mamlakatning ekotizimining buzilishi shubhasiz qo'shni davlatlarda javob reaksiyasini keltirib chiqaradi. Masalan, Germaniya yoki Angliya sanoat korxonalari atmosferaga m'yoridan yuqori foizlarda tutun gazlarni chiqaradigan bo'lsa bu, holat nafaqat shu davlatlarining ekologik holatiga salbiy tasir ko'rsatib qolmasdan shuningdek Skandinaviya davlatlari flora va faunasiga zarar etqazadi. Markaziy Osiyo regionida bunaqangi hudud sifatida Tursunzoda (Tojikiston) dagi alyuminiy zavodini misol qilib olish mumkin.

Davlat chegaralarini tan olmaydigan tabiiy komponentlar (daryo irmoqlari, dengizlar ko'chmanchi hayvonlar) tushunchasi mavjud. HEX deganda xalqaro miqyosida atrof muhitni himoya qilish bo'yicha shartnomalar, konvensiyalar tuzish, xalqaro ekologik me'yorlarni ishlab chiqish va ular ustidan nazoratni ta'minlash bo'yicha hamkorlik, global va hududiy muammolarni hamkorlikda echish, ilmiy tadqiqotlar va konferensiyalar o'tqazish tushuniladi. XEX ni maksimal samaradorligiga erishish uchun qo'yidagi xalqaro huquqiy me'yorlar bilan asoslangan prinsiplarga amal qilinishi kerak:

- er sharining har bir fuqarosi normal ekologik sharoitlarda yashash huquqiga ega;
- har bir davlat atrof muhit va tabiiy resurslarni o'z fuqarolari manfaatlari yo'lida ishlatish huquqiga ega;

- bir davlatning ekologik muvaffaqiyati ikkinchi bir davlat manfaatlariga zid kelmasligi lozim;
- ekologik natijasi noma'lum bo'lgan xar qanday xo'jalik yoki boshqa turdagi faoliyat ta'qiqlanadi;
- atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishda zamonaviy ilg'or texnologiyalardan foydalanish;
- bir davlat hududida favkulodda ekologik vaziyatlar vujudga kelsa, boshqa davlatlar tomonidan yordam ko'rsatilishi majburiyligi;
- atrof muhit muammolari bilan bog'lik nizoli holatlarni tinch yo'l bilan hal etish.

Atrof muhitni muhofaza qilish ob'ektlarining uchta turi mavjud: xalqaro (butunjahon) va milliy (bir davlat ichida). Milliy ob'ektlarga davlat hududida joylashgan er, suv, qazilma boyliklar, yovvoyi hayvonlar va boshqa tabiat elementlari tushuniladi. Davlat o'zining milliy ob'ektlariga erkin egallik qiladi, o'z qonunlari asosida ularni boshqaradi va himoya qiladi.

Atrof muhitni muhofaza qilishning xalqaro ob'ektlariga xalqaro kenglikda joylashgan ob'ektlar: kosmos, atmosfera havosi, jahon okeani va Antarktida, shuningdek turli davlatlarda ko'chib yuruvchi hayvonlar tushuniladi. Ushbu ob'ektlar biror bir davlatning ro'yxatida turmaydi va hech bir davlatning milliy mulki xisoblanmaydi. Ular jahon hamjamiyati tomonidan tuzilgan har hil shartnomalar, konvensiyalar va protokollar yordamida himoya qilinadi.

Yana shunday tabiiy muhitning xalqaro ob'ektlari mavjud, qaysiki davlatlar tomonidan muhofaza qilinadi va boshqariladi, lekin xalqaro ro'yxatga olingan (qo'riqxonalar, milliy parklar, xalqaro qizil kitobga kiritilgan yo'qolib borayotgan va nodir hayvon va o'simliklar).

Xalqaro munosabatlarda ishlatiladigan atamalar tushunchalari:

Rezolyusiya (to resolve – xal qilish, echim topish) - ma'lum bir muammoni muhokama qilishdan so'ng qabul qilingan qaror. Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilishda markaziy o'rinni egallaydi.

SHartnoma- siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar katori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi xujjat. SHartnomalar umumiy, regional va ikki va ko'p tomonlama tuzilishi mumkin.

Konvensiya – ma'lum bir turdagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishga karatilgan shartnoma

Xartiya (grekchadan «kog'oz»)- kog'ozga bitilgan ommaviy va siyosiy xujjat ma'nosida ishlatiladi.

Zamonaviy ekologik hamkorlik asosan ikki usulda amalga oshiriladi.

1. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro konvensiyalarning imzolaniishi.

2. Atrof-muxitni muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi turli assotsatsiya, komissiya va tashkilotlar faoliyatida ishtiroq etish.

SEX tarixi bir asrdan uzoq vaqtni o'z ichiga oladi. 1827-yilda Fransiya va Germaniya o'rtasida baliq ovlash huquqini muvofiqlashtirish bo'yicha ikki tomonlama shartnoma imzolangan edi. 19-asr oxiriga kelib shunga o'xshash shartnomalar ko'plab imzolana boshlandi. 20-asrning 1-yarmiga kelib SEX sohasi bir qancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. 1913-yilda Bern shaxrida (Sxvetsariya) tabiatni asrash bo'yicha 18 davlat ishtirokida konferensiya o'tqazildi. 1923-yilda Parijda atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro kongress o'tqazildi. 1928-yilda Bryussel (Belgiya) da "Atrof muhitni muhofaza qilish xalqaro byuro"si ochildi.

Xozirda BMTning mavjud 14 ta ixtisoslashgan tashkilotlaridan 6 tasi atrof muhit muhofazasiga aloqador masalalar bilan shug'ullanadi. Jumladan: FAO (Food and Agricultural Organization) – 1945 yil tashkil etilgan – erlarni, suv o'simlik va hayvonlardan kompleks foydalanish, ularning unumdorligini oshirish muammolari bilan shug'ullanadi.

YUNESKO (United Nations Education Science and Culture Organization) – ta'lim, fan va madaniyat masalalari bilan shug'ullandi. Faoliyatining asosiy yunalishlaridan biri – atrof muhit muhofazasi sohasida maorif va kadrlar tayyorlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha ijobiy tajribani ommalashtirish, ilmiy tadqiqotlar o'tkazishga qaratilgan. 1946 yilda tashkil qilingan.

BSST(VOZ) (World Healthy Organization) – xalqaro sog'likni saqlash tashkiloti, atrof muhit muhofazasining sanitar gigienik masalalari bilan shug'ullanadi. 1947 y. tashkil kilingan.

XMT(VMO) – (World Metereology Organization) – xalqaro metcorologik tashkiloti, atrof muhit muhofazasining sanitar gigienik masalalari bilan shug'ullanadi.

IMKO– 1948 yilda tashkil topgan – dengizlar bo'yicha davlatlararo komissiyasi 1991 yil 1 sentyabrda O'zbekiston o'z davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng xalqaro xayotning to'laqonli sub'ektiga aylandi. 1992 yil 2 martda O'zbekiston BMTga a'zo bo'lishi O'zbekiston uchun xalqaro maydonda faoliyat ko'rsatishga «Yashil chiroq» bo'lib xizmat qildi.

SHu vaqtdan boshlab O'zbekiston BMTning atrof muhit buyicha dasturi (YUNEP), ta'lim fan va madaniyat buyicha qo'mitasi (YUNESKO), Butunjahon metcorologiya tashkiloti (VMO), Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti (BSST), sanoatni rivojlantirish tashkiloti(YUNIDO), shuningdek BMTning ikkita

mintqaviy tashkiloti: BMTni Evropa iqtisodiy komissiyasi (EEKOON), va Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy, ijtimoiy komissiyasi (ESKATO) kabi tashkilot ko'mita va komissiyalar bilan keng miqyosda hamkorlikni yo'lga qo'ydi. SHuningdek O'zbekiston BMTning barqaror taraqqiyot komissiyasi faoliyatida ham ishtiroq etib kelmoqda. 1999 yilda O'zbekiston Evropa ittifoqi va unga a'zo davlatlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'ydi.

O'zbekiston xalqaro maydondagi ishtiroqini faqatgina xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik bilan chegaralab qolmasdan dunyoning juda ko'p davlatlari bilan ikki tamonlama hamkorlikni yulga ko'yan. Turkiya (1996 yildan) Amerika Qo'shma shtatlari (1994), Xitoy (19997), Hindiston (1996), Yaponiya (1994), Koreya (1995), BAA (1998), Isroil (1997), Qozog'iston (1997), Kirg'iziston (1996), Malaziya (1996), Ukraina (1998), Turkmaniston (1996), Tojikiston (1994), Tailand (1998), Gruziya (1995), SHvetsariya (1998) kabi davlatlar bilan hozirgi kunda O'zbekiston keng miqyosda hamkorlikni yo'lga kuygan. Yukoridagi davlatlarga biz yana Fransiya, Italiya, Germaniya, Rossiya, Vengriya, Indoneziya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarni ham qushishimiz mumkin.

O'zbekiston xalqaro maydondagi hamkorligining asosiy yo'nalishlari nafaqat iqtisodiy ijtimoiy, ma'naviy, madaniy shuningdek atrof muhit masalalariga ham juda katta e'tibor qaratilgan. O'zbekistonning atrof muhit ekologiya masalalarida xalqaro maydonda keng ko'lamda ishtiroqi uchun tayanch nuqta sifatida 1992 yil Rio de Joneyroda BMT tomonidan uyushtirilgan atrof muhitni asrash va rivojlantirish mavzusi ostida bulib o'tgan xalqaro konferensiyani e'tirof etib o'tish kerak. O'zbekiston atrof muhit muhofazasi bo'yicha xalqaro hamkorligi qo'yida sanab o'tilgan prinsiplarga asoslangan.

- 1.O'zaro manfaatlarni hisobga olgan holda milliy manfaatlarga tayanish.
- 2.Tenglik va o'zaro xurmat, boshqa, davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik.
- 3.G'oyaviy konsepsiyalarga asoslanmagan hamkorlikda ochiqlik, butun dunyoda tan olngan tinchlik va xavfsizlik qadriyatlariga bo'ysunish.
- 4.Xalqaro huquqning davlat ichki huquqlaridan ustuvorligi.
- 5.Ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar asosida tashqi aloqalarni rivojlantirish.

1998 yil 1 mayda O'zbekiston Respublikasi Olty Majlisi Monereal protokoliga London va Kopengagen o'zgartirishlarini ratifikatsiya qildi. Mazkur o'zgartirishlar 1998 yil 8 sentyabrdan kuchga kirdi. 2006 yil 7 sentyabrda O'zbekiston Respublikasining "Ozon qatlamini buzuvchi moddalar bo'yicha Monereal protokoliga tuzatmalarni(Monereal, 1997 yil 17 sentyabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida"gi va "Ozon qatlamini buzuvchi moddalar bo'yicha Monereal

bayonnomasiga tuzatmalarni(Pekin, 1993 yil 3 dekabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida"gi qonunlar imzolandi.

Vena konvensiyasiga va Monreal protokoli shartlarini bajarish uchun qo'yidagi ikkita me'yoriy xujjat xizmat qiladi:

Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 24 yanvarda qabul qilingan № 20: "Ozon qatlamini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishni chorasini ko'rish to'g'risida"gi qarori.

14 mart 2000 yildagi Vazirlar Maxkamasining ozonni emiruvchi moddalarini bor mahsulotlarni mamlakatga olib kirish va olib chiqish, tartibga solish to'g'risidagi 90-sonli farmoyishi.

1995 yilda O'zbekiston 1992 yilgi bioxilmaxillikni muhofaza qilish to'g'risidagi Rio de Joneyro konvensiyasiga qo'shildi. 1994 yilda O'zbekiston CHO'llanishga qarshi kurashish Parij konvensiyasiga qo'shildi. 1995 yilda ushbu konvensiya O'zbekiston Parlamenti tomonidan ratifikatsiya qilindi.

1996 yil O'zbekiston xavfli chiqindilarni chegaradan olib o'tish tug'risidagi 1989 yildagi Bazel konvensiyasiga qo'shildi. Konvensiya shartlarini bajarish to'g'risida bir necha uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqildi.

1997 yil O'zbekiston «Yo'kolish arafasida turgan yovvoyi flora va fauna turlarining xalqaro savdosi» to'g'risidagi (SITES) 1973 yilgi Vashington konvensiyasiga qo'shildi.

1993 yilda O'zbekiston BMTning iqlim o'zgarishi to'g'risidagi 1992 yilgi Nyu-York konvensiyasiga a'zo bo'ldi. Konvensiya doirasida qabul qilingan 1997 yilgi Kioto protokoliga O'zbekiston 1998 yilda a'zo bo'ldi. 1999 yilda esa Kioto protokoli O'zbekiston Oliy Majlisi tomonidan ratifikatsiya qilindi.

1995 yilda O'zbekiston Butunjahon ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tabiiy me'rosni muhofaza qilish to'g'risidagi 1977 yilgi Parij konvensiyasiga qo'shildi.

1998 yilda O'zbekiston «Ko'chmanchi yovvoyi hayvon turlarini muhofaza qilish to'g'risidagi» 1979 yil Bonn konvensiyasiga qo'shildi.

2001 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan «Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan suv botqoqlikda yashovchilar, hususan suvda suzuvchi qushlarning turar joyi sifatini yaxshilash to'g'risidagi» 1971 yilgi Ramsar konvensiyasiga ratifikatsiya qilindi.

O'zbekiston 1992 yilda imzolangan MDX Davlatlari Ekologiya Kengashining teng huquqli a'zosi hisoblanadi. Respublikaning XEX borasidagi faoliyati, ayniqsa Orol Muammosiga qaratilgan masalalarda yannada yaqolrok namoyon bo'lmokda. O'zbekistonning faol ishtiroqi va sa'y harakatlari tufayli Orol dengizi muammolari bo'yicha Davlatlari Kengash va uning ishchi Organi Ijroiya qo'mitasi, Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi tashkil etildi va faoliyat

ko'rsatmokda. 1995 yilda Nukusda Markaziy Osiyo mamlakatlari va Xalqaro tashkilotlarning Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish masalalari bo'yicha Deklaratsiya qabul qilindi.

3. Xozirgi zamon ekologik siyosatining xuquqiy asoslari.

Ushbu soxaning asosiy vazifasi tabiatni muxofaza qilishning samarali xuquqiy mexanizmlarini yaratish, tabiiy muhitni saqlash va ekologik xavfsizlikni ta'minlash, shuningdek ekologik xuquqbuzorlik uchun jazoni muqarrar ekanligini xuquq amaliyotini mukamallashtirish orqali ta'minlash. Bularni amalga oshirmoq uchun:

- O'zbekiston Respublikasining tabiiy resurslar va atrof muhit muxofazasi normalari boshqa soxalarning atrof muhit qonunchiligi va normalari o'rtasidagi tafovutlarni yo'qatish;
- qonunchilik aktlarini amalga oshirishni qonunosti normativ-xuquqiy aktlar qabul qilish bilan ularning to'laqonli amalga oshirilishini ta'minlash;
- O'zbekiston Respublikasining atrof muhit xuquq tizimida atrof muhitga antropogen ta'sirni kamaytiruvchi halqaro ekologik standartlarni va halqaro ekologik xuquq normalarini O'zbekistonning halqaro bitimlardagi majburiyatlaridan kelib chiqqan xolda belgilab qo'yish;
- atrof muhit muxofazasi soxasida aholi manfaatlari bilan xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ektlar va davlat o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni sud mexanizmlarini faollashtirish orqali amalga oshirish;
- atrof muhit soxasida prokuror nazorati va prokuror ishtiroki bilan amalga oshiriladigan tadbirlar tizimini mustaxkamlash;
- noqonuniy harakatlarni to'xtatib qo'yish mexanizmini amalga oshirishni ta'minlash.

Nazorat savollari

1. Ekologik siyosatning rivojlanishi, asosiy yo'nalishlarini izohlang?
2. Tabiatdan foydalanishda barqarorlikni ta'minlashni tushuntiring?
3. Atrof muhitni muxofaza qilish va tabiatdan foydalanish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini rivojlantirish deganda nima tushuniladi?
4. Davlat ekologik siyosatini amalga oshirishning yo'llari va usullarini ayting?
5. Sog'liqni saqlashning ekologik yo'nalishlarini izohlang?
6. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning ustivor yo'nalishlari ayting?
7. Xalqaro Ekologik Hamkorlik (XEH) tushunchasi, prinsiplari.
8. Xalqaro munosabatlarda ishlatiladigan atamalar, tushunchalar.
9. Xalqaro hamkorlikning zamonaviy shakllari.
10. O'zbekistonning XEH da ishtiroki.
11. Xozirgi zamon ekologik siyosatining xuquqiy asoslarini izohlang?

Asosiy atama va tushunchalar

Adaptatsiya – moslashuv

Antropoekologiya – inson ekologiyasi

Antropoekotizim (antropobiotsenoz) - o'zaro va o'zlarini o'rab olgan tabiiy va ijtimoiy muhit bilan dialektik alokada bo'ladigan inson populyasiyalari yoki etnoslarning birgalikda hayot kechiradigan turli guruhlar antropoekologiya tizimi yoki antropoekotizim deb ataladi. Adabiyotlarda shuningdek, «antropobiotsenoz» atamasidan ham foydalaniladi.

Antropogen – inson omili

Biotsenoz - (yunoncha bios – hayot va koinos - umumiy) – ma'lum bir uchastkada quruqlik yoki suv havzasida yashaydigan, bir-biri bilan aniq munosabatlarni tavsiflaydigan va atrof muhit sharoitlariga moslashgan mikroorganizmlar, hayvonlar va o'simliklar yig'indisi (masalan: ko'l, cho'l, o'rmon, tog'.. biotsenoz)

Biogeotsenoz - modda va energiya almashinuvi jihatidan bir-biriga bog'liq bo'lgan jonli va jonsiz tabiat tarkibiy qismlari majmuidir.

Global – (frantsuzcha global– umumiy, lotincha globus- shar) Er sharini, butun dunyoni egallovchi.

Genetika - (yunoncha genesis– paydo bo'lish) – irsiy qonunlar, organizmlarning o'zgaruvchanligi va ularni boshqarish usullari to'g'risidagi fan.

Geomorfologiya – erning tuzilishi va shakli to'g'risidagi fan.

Gerbitsid - lotincha gerba– o't va cado- o'ldirish) – pestitsidlar guruhidagi kimyoviy preparatlar. Ulardan yovvoyi o'tlarni yo'qotishda foydalaniladi

Global - (frantsuzcha global– umumiy, lotincha globus- shar) Er sharini, butun dunyoni egallovchi

Gomeostaz - organizmning o'z ichki muhiti tarkibi va xossalarini doim bir me'yorda, nisbiy dinamik turg'unlikda saqlay olish xususiyatidir. Gomeostaz asosida teskari aloqa prinsipi yotadi.

Degradatsiya – atrof muhit elementlarining antropogen ta'sir natijasida haddan ortiq ifloslanishi, holati buzilishi, emirilishi.

Integratsiya - uyg'unlashtirish

Issiqxona effekti- atmosfera havosi tarkibida is gazi miqdorining oshib ketishi ta'sirida havo haroratining ko'tarilishi, iqlim o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishi.

Konvensiya - ma'lum bir turdagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishga karatilgan shartnoma

Kontinuum - (lotincha continuum) – uzluksiz

Konsepsiya - (lotincha konsepsio– tushunish, tizim

Morfologik – organizmlarning tuzilishi va shakli) – biron bir hodisani izohlash (talqin qilish), tushunishning aniq usuli. Uni yoritish uchun boshqarish g'oyasi muhim o'rin tutadi.

Mutatsiya - (lotincha mutatio–o'zgarish, almashtirish)- organizmlardagi genetik xususiyatlar xromosoma va genlarning buzilishi va qaytadan tuzilishi natijasida, organizmlar naslining sun'iy yoki tabiiy o'zgarish xususiyatlarining paydo bo'lishi.

Morfologiya – organizmlarning tuzilishi va shakli to'g'risidagi fan.

Morfofiziologiya- yunoncha morfe – shakl, fysis-tabiat) ya'ni organizmlarning tuzilishi va shaklining tabiiy turi.

Migratsiya - (lotincha migratio, migro) – ko'chaman, joylashaman.

Monitoring – kuzatish, nazorat qilish.

Noosfera – aql- idrok doirasi

Paleoantrop – tik turadigan odam

Parantrop – uquvli odam

Panekologizm - ekologiyalashtirish

Populyasiya - bu o'ziga o'xshashlardan ma'lum belgilari bilan farqlanadigan, o'zidan keyin nasl qoldirish xususiyatiga ega, ma'lum makonda tarqalgan bir turga mansub individlar yig'indisidir.

Pestitsid - (lotincha pestis– kasallik, mikroby tarqatuvchi manba va caedo – o'ldiraman)-o'simliklarni kasallik, begona o't va zararkunandalardan himoya qiluvchi zaharli ximikatlari; ekotizimga va inson sog'lig'iga salbiy ta'sir etadi.

Rezolyusiya - ma'lum bir muammoni muhokama qilishdan so'ng qabul qilingan qaror.

Ratifikatsiya – joriy etish, amalda qullash.

Transchegaraviy – ikki yoki undan ortiq davlat xududida joylashgan tabiiy ob'ekt(daryolar, ko'llar yoki bir davlat xududida hosil bulayotgan ifloslantiruvchi moddalarni boshqa davlat xududiga ta'siri transchegaraviy ta'sir deb yuritiladi).

Utilizatsiya – zararsizlantirish, qayta ishlash.

Xartiya - kog'ozga bitilgan ommaviy va siyosiy xujjat ma'nosida ishlatiladi.

SHartnoma - siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iktisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar katori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi xujjat. SHartnomalar umumiy, regional va ikki va ko'p tomonlama tuzilishi mumkin.

Ekologik ekspertiza - rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash.

Evolusiya - lotincha evolutio–avj olish)- tirik tabiatning qaytarilmaydigan tarixiy rivojlanishi. Organizmlarning o'zgaruvchanligi, nasl va tabiiy tanlanishi bilan aniqlanadi. Keng ma'noda jamiyat va tabiat o'zgarishi uning yo'nalishi, tartibi, qonuniyatli to'g'risidagi tushunchasini bildiradi.

Ekostaz- ekotizimlarga ko'rsatiladigan ta'sir uni o'z – o'zini tiklash chegarasidan chiqib ketmaydigan holat.

Eroziya – emirilish (shamol va suv ta'sirida emirilish).

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, taraqqiyot shartlari. Toshkent.: O'zbekiston. 1997. – 328 bet.
2. SHadimetov YU.SH. Ijtimoiy ekologiyaga kirish. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. 1-qism. – O'qituvchi, 1993.- 264 bet.
3. SHadimetov YU.SH. CHelovek: sotsialno-ekologicheskije aspekty zdorovya.- Tashkent.: Uzbekistan, 1990.- 240 s.
4. SHadimetov YU.SH. Nauchno-texnicheskij progress, obraz jizni i zdorove. – Tashkent.: Uzbekistan, 1987. 177. s.
5. Markovich D.J. Sotsialnaya ekologiya. M., 1997.
6. Losev A.V., Provadkin. Sotsialnaya ekologiya .-M.: Vlos, 1998. s. 249.
7. Sitarov V.A., Pustovoyt V.V. Sotsialnaya ekologiya.- 2000. 280. s.
8. Adamovich B.A., Vestyak A. V., Kuchero V.P. Sotsialnaya ekologiya. Moskva.: «RAU-Universitet», 2002. 240. s.
9. Avtotransportnye potoki i okrujayushaya sreda. Pod. red. V.N. Lukanina. – M.: INFRA-M 1998. 448. s.
13. CHernyshev N. A., Vovik A. I. Sotsialnaya ekologiya –M.: «Rech» . 2000. 120 S.
14. Markov YU. G. Sotsialnaya ekologiya. – Novosibirsk.: 1986. 174 S.
15. Fouli R. Eshе odin nepovtorimyy vid. Ekologicheskije aspekty evolyusii cheloveka. Perevods angliyskogo pod redaksiy T. I. Alekscevoy.- Moskva.: «Mir» 1990. S 365.
16. Abdullaev Z. A. Ekologicheskije otnosheniya i ekologicheskoe soznanie.- Tashkent.: «Fan» 1990. S 231.
17. Proxorov B. B. Sotsialnaya ekologiya . Uchebnik dlya studentov vuzov. – M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya» 2005. 416 S.
18. Maykl G Glyans. Vsled za plugom zasuxa. Perevod s angliyskogo pod redaksiy prof. I. S. Zonna. –Moskva.: «Interdialekt» 1996. 193 S.
19. Ergashev A. E. Barqaror taraqqiyot va tabiatshunoslik asoslari.-T.: Baqtriya press, 2016y. 300b.
20. Iraliev B. X. Ijtimoiy ekologiya fanidan ma'ruzalar matni tuplami.- TerDU – 2017y. 101b.
21. Fundamentals of General Ecology, Life Safety and Environment Protection. Mark D Goldfein, Alexei V Ivanov, Nikolaj Kozhevnikov, V Kozhevnikov. Nova Science Publishers, Inc. (April 25, 2013).
22. Eyewitness Ecology. Written by STEVE POLLOCK. United States in 2005 by DK Publishing, Inc. 375 Hudson Street, New York, NY 10014 ISBN-13: 978-0-7566-1387-7 (PLC), ISBN-13: 978-0-7566-1396-9 (ALB).

Internet manbalari:

1. www.uznature.uz – O‘zR Ekologiya va airf muhitni muhofaza muhofaza qilish davlat qo‘mitasi sayti.
2. www.un.org/esa/sustdev/ – Birlashgan millatlar tashkiloti(BMT)ning barqaror rivojlanish komissiyasi sayti.
3. www.unep.org – BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi sayti
4. www.undp.org – BMTning rivojlanish dasturi sayti
5. www.who.org – Butunjahon sog'liqni saqlash tashkilotining sayti.
6. www.ckotalim.uz – Milliy kasbiy ta'limda ekota'lim sayti
7. Ebio.ru/index-5.html -Ekologiya.
7. ekologiya.net - Стихийные бедствия и природные катаклизмы
9. [ekoportal.su /termphp](http://ekoportal.su/termphp)- Экологические термины
10. necso.ru- Экологические проблемы среды
11. news.mail.ru- Экология: Новости

*Terishga berildi «__» _____y. Bosishga ruxsat etildi «__» _____y.
Bichimi _____. Ofset bosma.SHarfli bosma tobog'i _____.Adadi _____nusxa.
Buyurtma №_____.
Karshi sh. Mustaqillik sh.kuch. 225.*

5 n